

TARTU RIIKLIK ÜLIKOOL

ROOMA KIRJANDUSE PÕHIJOOINI

Koostanud R. Kleis

TARTU 1974

TARTU RIIKLIK ÜLIKOOL

Võõrkeelte kateeder

ROOMA KIRJANDUSE PÕHIJOOONI

Koostanud R. Kleis

Teine trükk

TARTU 1974

Kinnitatud Filoloogiateaduskonna nõukogus
21. dets. 1973.

B e s s ö n a .

Käesolev õppevahend, ülevaade rooma kirjandusest, on määratud eeskätt kaugõppeüliõpilastele nende töö soodustamiseks (nagu ka varem ilmunud "Vana-kreeka kirjanduse põhijooni"). Praeguseni kasutusel olev I.M. Tronski antiikkirjanduse õpik (mille eestikeelne tõlge ilmus 1948.a. ja on ammu müügilt lõppenud) on õpinguid alles alustavatele üliõpilastele liiga mahukas ja kohati raskepärane. Käesolev õppevahend annab põhilised teadmised kursusest ja hõlbustab ühtlasi ülalnimetatud õpiku kasutamist, juhtides tähelepanu tähtsamatele momentidele rooma kirjanduse arengus.

Rööbiti kirjandusloo õppimisega tuleb tutvuda käsitletavate kirjandusteostega. Seda võimaldab "Rooma kirjanduse antoloogia" (1971).

Lõpuks tähendatagu, et rooma kirjanduse arenemiskäigu paremaks mõistmiseks on tarvis tunda ajaloolist tausta. Rooma ajaloo peajoonte meeldetuletamiseks võib kasutada üldharidusliku kooli antiikajaloo õpikut.

Koostaja.

S i s s e j u h a t u s .

Antiikaja teine, rooma kirjandus tekkis märksa hilisemal ajal kui kreeka kirjandus. Kui Vana-Kreekas esimesed kirjanduse algust tähistavad teosed kuuluvad VIII-VII sajandisse e.m.a., rajab Rooma, latiinide hõimu keskne linnakogukond, kes aja jooksul laiendas oma võimu kogu Itaaliale, oma ladinakeelse kirjanduse III saj. e.m.a., seega 400-500 aastat hiljem.

Rooma orjandusliku ühiskonna arengus võib täheldada põhiliselt samu etappe mis Vana-Kreekaski. Klassiühiskonna tekkimine sugukondliku korra lagunemise ja orjanduse arenemise tagajärjel, orjatöö ekspluateerimisel põhinev tootmisviis, polis temale omaste klassivastuoludega ja vabariikliku korraga, järgnevalt orjanduse tohutu kasv, vabade väikeomanike laostumine, polise lagunemine ja siirdumine sõjalis-monarhistlikule diktatuurile, - kõik need protsessid ja nähtused on võrdselt iseloomulikud nii Roomale kui Kreeka-le. Ent Rooma orjandusliku ühiskonna tõus ja langus kulges mõnevõrra hilisemal ajal, teistsuguses ajaloolises ja geograafilises keskkonnas, erinevas rahvusvahelises olukorras. Aina võimsamaks tõusev Rooma alistab variseva Kreeka ning hellenistlikud riigid ja Roomas "kordub kogu protsess kõrgemal astmel" (Engels). Rooma keisririigis suurima teravuseni jõudnud orjandusliku korra vastuolud põhjustasidki lõpuks antiikühiskonna hukkumise V sajandil.

Kreeklaste kirjandus, kunst, filosoofia ja usund avaldasid suurt mõju rooma ideoloogiale. Kuid omandatavaid kultuuriväärtusi kohandasid roomlased oma vajadustele ja arendasid edasi vastavalt oma ajaloo eripärale. Vanakreeka kirjanduse mõju oli eriti silmapaistev rooma kunstiloomingu algusaegadel, antiikse polise kujunemise perioodil Roomas. Esimesed rooma kirjanikud tõlkisid kreeka kirjanduse teoseid, töödeldes neid vastavalt rooma ühiskonna nõudeile ja arusaamadetele. Samuti pakkusid järgnevail aegadel mitme kree-

ka autori looming ja kreeka mõttevoolud jätkuvalt elavat huvi rooma kirjanikele. Roomlaste algupärane kirjandus kasvab sel alusel, mille oli rajanud eelnenud kreeka kirjandus.

Rooma kirjandus oli vaheldüliks vanakreeka ja Lääne-Euroopa kirjanduse vahel. Niihästi renessansi ajastul kui ka XVII-XVIII saj. põhines antiiksuse suunav osa Lääne-Euroopa kirjanduses rooma, mitte aga kreeka sõnakunsti mõjustustel. Kreeka kirjandust õpiti tundma rooma kirjanduse vahendusel. Alles kodanlik neohumanism XVIII saj. tõi uue orientatsiooni, pöördudes vahetult kreeka kirjanduse poole. Seoses selle uue suunitlusega hakati aga XIX saj. rooma kirjandust alahindavalt käsitlema puhtmatkivana. Talle püüti omistada ainult vahendaja osa, mida olevat põhjustanud see seik, et ladina keel oli Lääne-Euroopas enam levinud kui kreeka keel. Sellist vaatekohta ei saa pidada õigeks. Tõsi küll, keskaja esimesel poolel ei tuntud kreeka keelt Lääne-Euroopas peaaegu üldse, kuna ladina keel oli üldlevinud. Kuid antiikkirjandus hakkas avaldama suurimat mõju Euroopa kirjanduslikule loominguale XV-XVI saj., mil kreeka keelt Euroopas juba osati. Ja kui Euroopas hakati antiikkirjandust tundma õppima eeskätt rooma kirjanduse kaudu, siis toimus see mitte seepärast, et kreeka keelt poleks osatud, vaid seepärast, et rooma kirjandus vastas enam tolle aja kunstimaitsesele ja huvilaadile.

Ehkki mõlemad kirjandused kuuluvad ühte ja samasse etappi inimühiskonna arenemiskäigus ja kuigi ealt noorem rooma kirjandus sõltus õige suurel määral varem kujunenud kreeka kirjandusest, pole rooma kirjandus siiski koopia kreeka originaalist, vaid tal on oma spetsiifilised erijooned. Klassikaline kreeka kirjandus kuulub antiikühiskonna tekkimise ja polisliku korra konsolideerumise ajajärku (Homeroose eeposed, atika perioodi kirjandus). Roomas oli lugu teisiti. Rooma kirjanduse õitseng (nn. kuldne ajajärk) langeb rooma polise lagunemise ja keisririigi tekkimise perioodi, seega hilisemale astmele antiikmaailma arengus. Kuldse ajajärgu rooma kirjanduses ei leia käsitlemist need

laiaulatuslikud ning keerulised käsimumused, millega tegeles atika perioodi õhiskondlik mõte, kuid ta avab inimese sisemaailma peenemalt ja sãgavamalt ja kãsitleb elamusi mãrksa suurema intensiivsusega, kui me seda nãeme kreeka kirjanduses. Selles seisnebki uudsus, mille rooma kirjandus tervikuna võetuna lisab antiikkirjanduse õldisesse pãnoraami. Renessansile ja Euroopa absolutismi ajastule oli hilisantiikaja kultuur igati lãhem kui polise kultuur; seda võib tãheldada ka kirjanduse ja kunsti alal. On nãiteks mãrkimismããrt, et rooma kirjanduse õldise eelistamise kõrval clid vãga populaarsed sellised hiliskreeka autorid, nagu Plutarchos, Lukianos, kreeka romaani kirjandus.

Teisest kãljest jããb rooma kirjandus maha kreeka kirjandusest tegelikkuse avamise ja kunstipãrãse konkreetseuse jõult. Keisririigi-aegse juba langusele kalduva rooma õhiskonna kirjanduses avalduvad õsna selgesti tegelikkuse võltsi idealiseerimise või selle naturalistliku kujutamise tendentsid. Alates XVIII saj. lõpust mãrgatavat põõret suhtumises rooma kirjandusse võib seletada just nende eriomadustega.

Lõpuks tãhendatagu, et võttes õle kreeka kirjanduse õanrid ja ta stiilivormid kõrvaldab Rooma mitmed kreeklastel sãilinud igandlikud momendid. Nii oli kreeka tragõõdias ja komõõõdias kohustuslik koori osavõtt ja koor pãsis edasi ka siis, kui draama teda õieti enam ei vajanud. Rooma draamas langes see kohustuslikkus õra.

* * *

Traditsiooniliselt jaotatakse rooma kirjanduse ajalugu perioodideks vastavalt kirjandusliku ladine keele arengu etappidele, milledeks on arhailine, klassikaline (kuldne ja hõbedane) ja hilisladina keel. Sellelt seisukohalt jaguneb rooma kirjandus jãrgmisteks ajajãrkudeks:

- I. Vanim ajajãrk - kirjanduse ilmumiseni Roomas kreeka eeskujudel (kuni a. 240 e.m.a.).
- II. Arhailine ajajãrk - kuni Cicero kirjandusliku tegevuse alguseni (240-81 e.m.a.).

III. Rooma kirjanduse kuldne ajajärk:

- a) Cicero aeg - rooma proosa õitseng (81-43 e.m.a.).
- b) Augustuse aeg - rooma luule õitseng (43 e.m.a. - 14 m.a.j.).

IV. Rooma kirjanduse hõbedane ajajärk - kuni keiser Traianuse surmani (14-117 m.a.j.).

V. Hilise keisririigi ajajärk (117-476 m.a.j.).

Põhinedes kõll ühekülgsel keele hinnangu printsiibil (nn. kuldne ja hõbedane ladina keel jms.), märgib see perioodiseering kõllaltki selgesti kirjandusliku protsessi peamisi tähiseid Roomas.

Nõukogude kirjandusteaduses kasutatavas perioodiseeringus seostatakse kirjanduse arengujärke harilikult Rooma ajaloo vastavate perioodidega. Selt seisukohalt eristame rooma kirjanduse ajaloos järgmisi perioode:

I. Vabariigi ajastu:

- a) kirjanduseelne periood (kuni III saj. keskpaigani);
- b) varane rooma kirjandus (kuni II saj. keskpaigani; orjandusliku vabariigi tõusuaeg);
- c) kodusõdade ajajärgu kirjandus (II saj. lõpust kuni 30. aastateni e.m.a.).

II. Keisririigi ajastu:

- a) vabariigi lõpu ja keisririigi alguse kirjandus (Augustuse aeg, kuni 14. a. m.a.j.);
- b) Rooma keisririigi kirjandus:
  - 1) I saj. ja II saj. algus;
  - 2) hilisem rooma kirjandus (II-VI saj.).

ROOMA KIRJANDUS VABARIIGI AJASTUL.

1. Kirjanduseelne periood.

Rooma oli algselt üks kogukondi Kesk-Itaalia Latsiumi (lad. Latium) maakonnas, mille asukaid, latiine, sidus rea teiste Itaalia hõimudega keelesugulus ja kultuuri ühtsus. Ladina keel kuulub nn. itali keelte rühma, millest on enam tuntud veel umbride ja oskide keel Kesk-Itaalias. Ladina keel esines vanimaal aegadel vaid ühena Itaalias kõneldavaist arvukaist keeltest. Alles järk-järgult, Rooma võimu laienemisega, muutus ta vana maailma suurima riigi ametlikuks keeleks. Mitte-itali keeli kõnelevaist rahvaist olid tähtsamad etruskid, kes asusid poolsaare loodeosas, ja kreeklased, kelle kolooniate võrk hõlmas Sitsiiliat ja Lõuna-Itaaliat (nn. Suur-Kreeka). Etruskid ja kreeklased võitlesid omavahel ülevõimu pärast Itaalia lääneranniku aladel. Asetsesed Etruuria ja kreeka kolooniate vahel, tõmmati Latsium sellesse võitlusse kaasa.

Vana-Rooma ajaloolased paigutasid Rooma rajamise VIII saj. keskele e.m.a., dateerides seda harilikult 753. aastaga. Kuid arheoloogilised kaevamised on näidanud, et esimesed asulad tulevase Rooma kinkudel olid olemas juba X-IX saj. e.m.a., kuna linn kujunes etruskide dünastia kuningate ajal. Roomal oli siis juhtiv koht latiini linnade seas. Sellel esimesel Rooma ajaloo etapil kasvas noore polise materiaalne kultuur, ilmus kirjaoskus; võib märgata nihkeid ka usundi alal. Vanaaegsed rooma uskumused olid väga algelised: esemeil ja nähtustel olid oma jumalused, kuid roomlased käsitasid neid mitte iseseisvate olenditena, vaid ebaisikuliste jõududena, mis asetsesid eseme või nähtuse sees ja olid nendega lahutamatu seotud. Nende primitiivsete uskumuste kõrval hakati Roomas nüüd - osalt etruskide vahendusel - üle võtma kreeka inimesestatud jumalate kultusi ja Rooma hakkas imbuma kreeka mütoloogia sugemeid.

VI saj. lõpul sunniti viimane etruskide kuningas lahku-

ma ja Roomast sai aristokraatlik vabariik. Peatselt pärast seda toimus järsk muutus, Rooma kaotas mõneks ajaks domineeriva seisundi Latsiumis ja pidas lakkamatuid sõdu naabritega. Roomas endas suurenes konservatiivse maarahvastiku osatähtsus ja kultuuri areng aeglustus. Kogukonnas puhkes võitlus patriitside ja plebeide vahel, mis kestis ligi kaks sajandit (V-IV saj.). Selle tulemusena võitsid plebeid endile küll kätte poliitilised õigused, kuid küla oma rohke sugukondliku korra iganditega püsis aristokraatia kantšina. Lakkas kreeka jumalate sissetung rooma usundisse, milles peamine rõhk langes rituaalsele küljele.

Kõik see pidurdas Roomas V-IV saj. e.m.a. üldist ideoloogilist arengut, sealhulgas ka kirjanduse tekkimist. Luule säilitas veel täiel määral folkloorse iseloomu.

Rooma rahvaluules olid nähtavasti esindatud kõik tavalised suulise rahvaloomingu žanrid. Esikohal on laul. Laulude tekstide üleskirjutusi on säilinud hoopis vähe ja needki kuuluvad hilisematesse aegadesse. Mõningaid teateid üksikute laululiikide kohta sisaldub rooma kirjanike teostes.

Vanimaiks rooma luule mälestusmärkideks on hännid, mida preestrite kolleegiumid pidustuste ajal tantsu saatel ette kandsid. Neist kultuselauludest on säilinud vaid paar raskesti arusaadavat katkendit. Rooma kirjanikud mainivad ka mitut liiki tõõlaule (viinamarjakorjajate, ketramis- ja kudumislaulud, karjaste ja sõudjate laulud jm.). Rohkem andmeid on säilinud rituaalsete laulude kohta. Matustel esitati flöödi saatel neeniaid, s.o. itke, kusjuures eeslauljaks oli palgaline nutunaine. Neenia väljendas leinatundeid ning sisaldas surnu ülistust, mis vanaaja kujutluste järgi pidi lahkunut abistama ta hauatagusel teekonnal. Viljakuspidustustel kõlasid festseniinid (nimetus on moodustatud arvatavasti Lõuna-Etruuria linna Fescenniumi nimest) - naljatleva, parodeeriva ja ka siivutu sisuga pilkelaulud. Nagu kreeka jambides, nii pidi siingi naer, söim ja ropendamine abistama looduse sigitavaid jõude, samuti (hilisemas mõtestuses) tõrjuma õelaid deemoneid, kes on "kadedad" inimeste õnnele. Festseniinid püsisid Roomas kaua, eriti

pulma rituaalis. Pulm oli samuti viljakuspidustus ja pruutpaarile sai pulmalauludes osaks rohkesti "mõnitamist". Ilmekalt avaldus rituaalse mõnitamise moment triumfilauludes. Triumf oli suurim au, mida senati määramisel osutati vaenlase üle otsustava võidu saavutanud väejuhile. Juppiteri riietuses sõitis ta pidulikult kuldsel vankril oma väe eesotsas Rooma. Rongkäigu liikumise ajal laulsid sõdurid laule, milles nad "teotasid" väejuhti, puistates ta üle pilke-rahega. Nendel lauludel oli maagiline tähendus; nad pidid hoidma väejuhti liig suure kõrkuse ja ka "kadeduse" eest.

Mõnitamine pidustuste ajal oli puhtrituaalse iseloomuga, kuid pilkelaulud võisid väljendada ka ühiskondlikku hukkamõistu või protesti, näit. isiku vastu, kes oli korda saatnud näotu teo. Sõudlasele korraldati ta maja akende all kassikontsert või mõnitati, piirates kogu jõuguga teda tänaval.

Rooma kõnemes ja kirjanik Cicero, viidates II saj. e.m.a. elanud riigitegelase Cato teatele, kõneleb veel ühest rahvalaulu liigist, nimelt peolauludest, mida kauges minevikus pidulikest koosviibimistest osavõtjad olevat laulnud esivanemate ja kuulsate meeste auks. Neid lüro-epilisi laudkonnalaule, mida anti edasi suuliselt põlvest põlve, pidas saksa teadlane B.G. Niebuhr (1776-1831) vanima rooma historiograafia allikaks: rooma ajaloolaste jutustused Rooma vanimast ajaloost (s.o. kuningate perioodist ja vabariigi algusaegadest) olevat mainitud laulude tõõtlused proosas. Et nendest lauludest juba Cicero ajal polnud midagi säilinud, puuduvad andmed Niebuhri hüpoteesi õigsuse tõestamiseks, kuid on küllalt põhjust oletada jutustava folkloori olemasolu Rooma vanimal ajal ajaloolist mineviku nii laulus kui proosas käsitlevate legendide näol.

Kohalike legendidega liitusid kreeka muistendid. Itaalia kuulus ammuajast kreeka mütoloogia haardesse. See oli "Hesperia" - "Õhtumaa", loojangu ja surma ala, mida tundsid juba Homeros ja Hesiodos. Kreeklaste kujutluste järgi paiknes siin kõik allmaailma, siin viibis Odysseus salakavala Kirke juures, siia olid maetud kreeka heerosed

- Diomedes, Philoktetes jt. Erilise tähtsuse omandas muistend "Iliases" esinevast troojalasest Aeneasest (kr. k. Aineias), kes lahkus kodulinnast pärast selle hävingut ja saabus Latsiumi, kus ta abiellus kohaliku kuninga Latinuse tütre Laviniaga. Roomlased pidasid müütilist Rooma linna rajajat Romulust Aenease poja Ascaniuse järglaseks. Nii juurdusid Homerose eeposte tegelaskujud rooma muistendeis.

Nagu kreeka nii ka rooma folklooris leidis draama algmeid. Pidustuste ajal korraldati rituaalseid mängu, kus osavõtjad liikusid rongkäigus mitmesugustes looma- või deemonimaskides, improviseerides dialooge. Rooma ajaloolaste teatel korraldati Roomas 364. a. esmakordselt "lavamängud" epi-deemia ajal "jumalate viha lepitamiseks", kus esinesid Etruuriast kutsutud tantsijad. Tantsudele lisandusid hiljem laulud. Lavamängude liiki kuulus ka Rooma lõunanaabreilt oskidelt laenatud atellaan (nime saanud Kampaania linna Atella järgi). See oli ühevaatuseline jantlik näidend alatiste karikatuursete maskidega ja üldjoontes fikseeritud sõžeel improviseeritavate dialoogidega. Tähtsamaid maske oli neli: Maccus (õgija lollpea), Bucco (kiitleja tobu), Pappus (naeruväärne lihtsameelne vanamees) ja Dossennus (õel küürakas-šarlataan). Atellaan kujutas endast paroodilise ja satiirilise iseloomuga jämekoomilist siivutut näidendit, milles sageli rünnati ühiskondliku elu nähtusi ning üksikisikuid, ja püsis Roomas õige kaua. II ja I saj. vahetusel e.m.a. muutus atellaan näitekirjanduse žanriks; atellaane hakati lavastama pärast tragöödiad lõbusa lisapalana.

Rooma rahvaluules esines ka väljakujunenud värsvorme, näiteks värss, mis meenutab trohheilist tetrameetrit. Omapärast vana värsmöötu kasutasid esimesed rooma luuletajad. See oli nn. saturnuse värss (Vana-Itaalia jumala Saturnuse nime järgi), mis koosnes kahest värsipoollest, 3-4 tõusuga kummaski. Et sellest värsmöödust on säilinud ainult üksikuid näiteid, pole võimalik ta iseloomu täpselt kindlaks määrata. On avaldatud arvamust, et saturnuse värss põhines rõhuliste ja rõhutute silpide (mitte aga kreeka värsi taoliselt pikkade ja lühikeste silpide) vaheldusel. Nähtavas-

ti oli saturnuse värss piduliku ilmega; seda kasutati rituaalses luules, haua- ja pühenduskirjades jm.

2. Varane rooma kirjandus.

Rooma õhiskond ja kultuur III sajandil ja II sajandi 1. poolel. III sajandi alguses e.m.a. oli Rooma juba väljakujunenud polis, kes kiiresti laiendas oma võimu naaberaladele. III sajandil alistasid roomlased kogu Kesk- ja Lõuna-Itaalia ning Sitsiilia ("Suur-Kreeka"). Kauakestnud heitluses Kartaagoga (nn. Puunia sõdades) kasvas Rooma mereriigina ja asus arendama oma ekspansioonipoliitikat Vahemeremaal. II sajandil vallutas Rooma Makedoonia ja Euroopa-Kreeka, kinnitas kanna Väike-Aasias, haaras oma võimusesse Kartaago ala Aafrikas, Pürenee poolsaare ja "Alpide-eelse Gallia" (s.o. Põhja-Itaalia).

Tohutu orjade juurdevool ja rikkuste kuhjumine edukate sõdade tagajärjel põhjustas suuri muutusi Rooma majanduselus. Aristokraatia ostis kokku maid ja moodustas tohutuid suurmaapidamisi (latifundiume), kus rakendati orjatööd. Vähehaaval asendas orjatöö üldse vabade väikeomanike - talupoegade ja käsitööliste töö. Senati aristokraatia kõrval kerkis esile teise privilegeeritud seisusena kaubandusliku ja liigkasuvõtlikku kapitali esindav ratsanike seisus, kes tõukas riiki üha uutele vallutustele.

Murrang toimus ka kultuuri arengus: algas Rooma helleniseerumine, mis hõlmas õige mitmeid elualasid, ei kulgenud aga kaugeltki sujuvalt, leides vastupanu konservatiivsetes ringkondades. Rooma olustikku tungisid kreeka tavad, materiaalse kultuuri sugemed, nimed; levis kreeka keele tundmine. Aristokraatlikus keskkonnas sai tavaliseks nähtuseks haritud kreeka ori laste kasvatajana. Suurel määral helleniseerus rooma religioon. Kreeka mütoloogiaga olid roomlased ammu tuttavad. Nõud tungisid kreeka antropomorfised jumalad rooma usundisse, kreeka Olümpose jumalad samastati rooma jumalustega, neile ehitati templeid ja püstitati kujusid; Roomas hakati korraldama mitmesuguseid pühalik-

ke talitusi kreeka eeskujul. Seejuures säilis formalistliku rooma religiooni rituaalne külg. Formalistlik oli ka rooma õigus, kus juriidilise toimingu jõud olenes ainult kindlaksmääratud kommete täitmisest ja vastavate valemite lausumisest. Selle rooma "kodanikuõiguse" (ius civile) kõrval hakkas nüüd suhetes võõramaalastega kreeka ideede mõjul kujunema uus õigus, mis omistas asja olemusele ja kohustuste täitmisele suuremat tähtsust kui sõnadele ja kommetele ("rahvaste õigus", ius gentium).

Lähtudes kreeka printsiipidest säilitasid roomlased õiguse alal siiski omapära. Antiikaja õigus on seetõttu roomlaste, mitte kreeklaste loodud.

Tähtsat osa uute ideede juurutamisel etendas sel ajal kirjandus. Esimesed rooma luuletajad kuulusid alamkihtidesse ega olnud harilikult isegi Rooma kodanikud. Nad koostasid oma teoseid kreeka eeskujudel tõlgete või tõõtlustena või löid iseseisvaid teoseid kreeka laadis. Kreeka teemaatika oli kauemat aega domineeriv. III sajandil pakkusid roomlastele huvi peamiselt vanad Žanrid - eepos, tragöödia ja komöödia, mis olid iseloomulikud kreeka poliste ajajärgule. Nende Žanride kasutusele võtmisega algabki õieti rooma kirjanduse ajalugu.

Esimesed luuletajad. Esimeseks rooma luuletajaks oli Tarentumi vallutamisel (a. 272) arvatavasti vangi langenud kreeklane, Liviuste perekonna vabaks lastud ori Livius Andronicus (surn. u. 204 e.m.a.), kes tegutses Roomas ladina ja kreeka keele õpetajana. Et soetada õpetamiseks sobivaid tekste, tõlkis ta Homerose "Odüsseia" saturnuse värsides ladina keelde. "Ladina Odüsseia" püsis Roomas kahe sajandi kestel koolilugemikuna, kuid see oli ühtlasi rooma kirjanduse esikteos ja kujutas endast esimest ilukirjanduslikku tõlget Euroopa kirjanduses. Nagu nähtub vähestest säilinud fragmentidest, lubas Livius endale originaali lihtsustamist, ümberjutustusi, lisaseletusi, asendas kreeka jumalate nimesid rooma omadega. Vaba tõlkimise põhimõte leidis rakendamist ka hilisematel rooma autoritel ja selli-

seid tõlkeid hinnati kui iseseisvat kirjanduslikku loomingu.

240. a. e.m.a., pärast I Puunia sõja (264-241) lõppu lavastas nn. Rooma mängude pidustustel Livius Andronicus esmakordselt ühe tragöödia ja ühe komöödia, millel oli suur menu. Seejärel koostas ta rooma lava jaoks rea komöödiad ja tragöödiad, mis nähtavasti olid kõik tõlked või tõõtlused kreeka keelest. Meile on need tuntud ainult peal- - kirjade ja mõne üherealise fragmendi järgi. Nagu Kreekas, koostati näidendid Roomaski alati värssides. Rooma tragöödia koosnes dialoogidest ja aariaist; koor puudus. Varane rooma komöödia oli "mantlikomöödia" (fabula palliata; pallium - kreeka mantel), milles näitlejad esinesid kreeka rõivastuses. "Toogakomöödia" (fabula togata; tooga - roomlase pealrõivas) rooma tegelastega ilmus märksa hiljem (II saj. lõpul e.m.a.).

Livius pani aluse varase rooma kirjanduse žanridele. Ta tõõ jätkajaks sai teine rooma luuletaja Gnaeus Naevius (u. 270-201 e.m.a.), kes pärines tõenäoliselt rooma plebeide sugukonnast, võttis sõdurina osa I puunia sõjast ja alustas kirjanduslikku tegevust mõni aasta pärast Livius Andronicust. Naevius püüdis kirjandust aktualiseerida ja seda rikastada rooma temaatikaga. Oma teostes (nähtavasti komöödiates) ründas ta teravalt Rooma vabariigi juhtivaid tegelasi, sattus seetõttu vanglasse, pagendati viimaks Roomast ja suri võõrsil (Uticas Põhja-Aafrikas).

Naeviuse looming, millest meie ajani on jõudnud vaid mõned fragmendid, oli õige mitmekesine. On teada, et ta peale mõningate tragöödiate kreeka mütoloogiast laenatud ainestikul lõi 2-3 tragöödiat rooma süžeedel. See liik tragöödiad sai ka puht rooma nimetuse preteksta (fabula praetexta), mis on moodustunud rooma magistratide ametirõiva (toga praetexta - purpursäärisega palistatud tooga) nimest. Niisugust toogat kandsid nende rooma (ajalooli- - se süžeeaga) tragöödiate peaosalised. Naeviuse preteksta-dest on meile teada vaid 5 värsirida ja 2 pealkirja ("Ro-

mulus" ja "Clastidium"), millest nähtub, et ühes näidendis käsitletakse legendi Rooma rajajast, teises - Naeviuse kaasaegse väepealiku võitu gallide üle. Peale selle on ta kirjutanud üle 30 komöödia, võttes eeskujuks peamiselt kreeka uus-atika komöödia autoreid. Kuid nagu võib otsustada säilinud katkendite järgi, ei järginud ta orjalikult oma eeskujusid, vaid lülitas näidendesse kohalikku ainet ja väljendas sobivail juhtudel oma demokraatlikku meelsust ning vaenu aristokraatia vastu. Komöödiate kirjutamisel rakendas ta võtet, mis sai moeks ka järgnevatel rooma komöödiograafidel, nimelt kontaminatsioon (kokkusulatamist) - tõlgitavasse teosesse huvitavate stseenide ja motiivide lisamist teistest komöödiatest, nii et kahest või enamast kreeka näidendist kujunes rooma autoril üks komöödia.

Naeviuse vanema ea teoseks, mis avaldas omajagu mõju rooma kirjanduse edasisele arengule, oli saturnuse värssides kirjutatud eepiline poeem I Puunia sõjast ("Bellum Punicum"). Sissejuhatuses (I ja II raamatus) käsitles autor müüte ja legende Rooma ja Kartaago rajamisest, Aenease põgenemisest Troojast, ta viibimisest Kartaago kuningatari Dido juures ja saabumisest Itaaliasse. Selle osa kasutas hiljem Vergilius ära "Aeneise" kirjutamisel. Järgnevas põhiosas (III-VII raamatus) kirjeldati ajaloolisi sündmusi hiljutisest minevikust - roomlaste esimest sõda Kartaagoga, millest autor isiklikult oli osa võtnud. Poeemis püüdis Naevius Homerose eepilist stiili ühendada ametlike teadaannete ja kroonikate kuiva jutustava laadiga.

Rooma teater. Nagu Kreekas, nii toimusid Roomaski teatrietendused kindlaksmääratud pidustuste ajal nn. mängude ühe osana. Lavamängude kõrval leidsid aset tsirkusemängud (võidusõit kaarikuil, võistlused jooksus, maadlus, rusikavõitlus jm.) ja gladiaatorite mängud. Regulaarselt korraldatavaiks pidustusteks olid Rooma mängud (Ludi Romani, septembris), Plebeide mängud (novembris), mängud Apolloni auks (juulis) jm. Peale selle kuulusid teatrietendused matuse-, triumfi- jt. pidustuste programmi. Iga-

aastaste riiklike mängude arv kuni vabariigi ajajärgu lõpuni peaaegu ei kasvanud, kuid pikenes nende kestus, nii et ainuüksi lavaetendusteks kulus aastas 48 päeva, kusjuures näidendeid esitati laval varahommikust õhtuni. Lavastati tragöödiad ja komöödiad; tragöödiaetendusele järgnes tavaliselt lõppnäidendina atellaan või mim.

Roomas regulaarselt toimuvate mängude kulud kandis riik, kuid sageli ei jätkunud riigi poolt antavatest ressurssidest aina luksuslikumateks muutuvate mängude organiseerimiseks. Olulise osa kulusid tasusid seetõttu ametiisikud (ediilid või preetorid), kelle ülesandesse kuulus mängude korraldamine, püüdes oma helduse demonstreerimisega saavutada rahva hulgas populaarsust ja sel viisil edaspidi valimistel pääseda kõrgetesse riigiametitesse, mis andsid rikkalikke tulusid. Pääs mängudele oli igaühele vaba ning maksuta.

Rooma konservatiivsed ringkonnad olid kaua aega vastu Roomas alatise istekohtadega teatriehitise rajamisele. Peaaegu kogu vabariigi ajajärgu kestel püstitati teatrietenduste jaoks pidustuste ajaks ajutine puulava, mis pärast lavamängude lõppu lammutati. Publik vaatas etendust püsti seistes või lavalähedase künka nõlval istudes. Alles a. 55 e.m.a. sai Rooma oma esimese kiviteatri, mille ehitas tuntud väepealik Gnaeus Pompeius. Hiljem tekkis Roomas veel kolm kiviteatrit. Need mahutasid antiikaja autorite andmeil igaüks 7000 - 14 000 pealtvaatajat. Väljaspool Roomat ehitati muidugi ka väiksemaid teatreid. Üldiselt järgides kreeka eeskujul, erines rooma teatriehitis kreeka omast siiski mitmeti: pealtvaatajate kohad asetsesid poolringidena (Kreekas hobuserauakujuliselt), nendest kuulusid esimesed 14 rida privilegeeritud seisuse esindajaile - ratsanikele; poolümmargune (Kreekas ümmargune) orkestra oli määratud pealtvaatajaile, nimelt senaatoreile (Kreekas koorile, mis rooma näidendis puudus); lava oli kreeka omast madalam ja laiem ning seda ühendasid külgtrepid orkestraga. Keisririigi ajal tekkis rooma teatrites hellenistliku teatri eeskujul eesriie, mis lasti alla enne etenduse algust

ja tõsteti üles pärast selle lõppu. Teater oli katuseta, kuid I saj. hakati pealtvaatajate kaitseks päikese eest kasutama ülestõmmatavat purpurset hiiglalina. Lavatehnika oli juba vabariigi aegadel üsna kõrgel tasemel; kasutati deko-ratsioone, butafoorseid lavatarbeid, mitmesugust riietust.

Teatripublik oli väga mitmekesine, kuid põhimassi moodustas mõistagi lihtrahvas, kes meelsasti käis etendustel ja kellest sõltus ka näidendi menu. Varasel perioodil vastas rahva maitsele esijoones lõbus koomiline žanr, kuna tragöödia, ka preteksta, oli laiades rahvakihtides vähem populaarne. Vabariigi lõpu perioodil lavastati suure edu-ga kirjanduslikke atellaane ja miime. Publikule meeldis miimides argielu kujutamine ja ka see, et neis leidus otseseid poliitilisi vihjeid, mis endistel aegadel olid draamateos-tes range keelu all. Keisririigi aegadel hakkas etenduste välispidine toredus üha enam teatrist välja tõrjuma kir-janduslikku draamat. Isegi atellaanid ja miimid ei rahulda-nud laiu masse, kelle poolehoiu võitis pantomiim - antiik-aja ballett. Jäme naturalism asendas komöödia peene int-riigi ja tragöödia paatose. Tõeline draama kadus näitela-valt, muutudes lugemisdraamaks või valitud kuulajaskonnale deklameeritavaks näidendiks.

Rooma ühiskonnas suhtuti kutselistesse näitlejatesse üldiselt põlglikult. Kõnelemata näitlejatest-orjadest, kel-lel polnud mingeid õigusi, olid ka vabade hulka kuuluvad näitlejad õigustes piiratud. Ametivõimud võisid neid ka-ristada ihunuhtlusega. Tuleb siiski silmas pidada, et hä-bistavaks peeti ainult tasu eest laval esinemist, kuna as-jaarmastajate näitlejate tegevus polnud taunitav. Kuid ük-sikuid tõeliselt suureandelisi näitlejaid suutsid roomla-sedki õiglaselt hinnata ning austada. Sellisteks lugupee-tud näitlejateks olid vabariigi viimasel sajandil traagik Aesopus ja koomik Roscius (keda kaitstes kohtus Cicero).

Kõiki osi, ka naiste omi, mängisid rooma näidendeis meesnäitlejad; ainult miimides võisid osalistena esineda ka naised. Algselt esinesid näitlejad laval ainult grimee-ritult; maskid tulid kasutusele Cicero ajal (I saj.e.m.a.).

Atellaanides on osalised nähtavasti alati kandnud maske.

Plautus. Esimeseks rooma autoriks, kellelt on meie ajani jõudnud rida teoseid terviklikul kujul, oli Titus Maccus (hiljem Maccius), hüüdnimega Plautus ("lampjalg") (u. 250- - u.184 a. e.m.a.). Eluloolised andmed tema kohta on napid ning vähe usaldatavad. Pärit Umbriast (Kesk-Itaalias) te- gutses ta Roomas kutseliselt teatri alal. Viljaka ja popu- laarse näitekirjanikuna koostas ta hulga komöödiad; nende- le lisandus hiljem rohkesti ebaehtsaid, mida lavastati Plau- tuse nime all. Rooma teadlane Varro (I saj. e.m.a.) eraldas kõigi nende seast 21 komöödiat kui Plautuse vaieldamatu pä- randi. Need komöödiad ongi säilinud - 20 näidendit peaaegu täielikult ja üks fragmentaarselt. Kõik nad kuuluvad nn. mantlikomöödia (fabula palliata) liiki, mille kreeka pä- ritolus pole kahtlust. Mitme näidendi proloogis osutab Plau- tus ise kreeka originaalile. Kuid Plautuse komöödiad eri- nevad üsna suurel määral kreeka komöödiograafide näidendeist, niipalju kui võib otsustada Menandrose teoste säilinud osa- de ja teiste uus-atika komöödia esindajate (näit. Diphilose, Philemoni) fragmentide järgi. [Kõhki Plautuse komöödiate te- gevus toimub alati mõnes kreeka linnas ja osalised kannavad kreeka nimesid ning esinevad kreeka riietuses, põimib au- tor kreeka miljöösse rohkesti rooma olustiku seiku ja sel- liseid stseene, mida kreeka originaalis ei võinud leiduda. Tegelikult toob Plautus lavale Rooma elu nähtusi, kujutades eri-klasside, esijoones orjade ja plebeide elu- ja meelelaa- di, naeruvääristades liigkasuvõtjaid, saamahimu, rahaabieli- sid, kupeldajaid, parasitismi.] Mõnes suhtes oli autorile ko- guni kasulik püsida kreeka komöödia süžee ning keskkonna pinnal: palju hõlpsamini sai nalja heita juhmide rikaste vanameeste ja sõdurite-kiidukukkede üle ning kujutada kel- mivõitu, oma peremehi ninapidi vedavate orjade tempe, kui komöödia tegevus oli paigutatud Kreekasse. Roomas poleks lu- batud Rooma kodaniku pilkamist laval, poleks seal sallitud ka orja, kes osutub oma rooma peremehest arukamaks. Rooma publikule (või vähemalt selle ladvikule) oli mõnusam ning

meeldivam lõbutseda mitte oma kaasmaalaste, vaid kreeklaste arvel.

Plautus oli demokraatliku suunitlusega näitekirjanik. Ta publiku põhimassi moodustas mitmes suhtes veel konservatiivne, oma meelelahutustes vähenõudlik rooma pleebis, kellele sümpaatiaid ja antipaatiid autor üldiselt jagas, ainult väga ettevaatlikult astudes võitlusse ta eelarvamustega. Lähtudes küll kreeka "uuest" komöödiast, asetab Plautus peaarõhu koomikale niihästi tegelaste iseloomude ja olukordade kujutamisel (karakter- ja situatsioonikoomika) kui ka dialoogides (sõnakoomika). Ta näidendid on tulvil ülevoolavat, paiguti jämedavõitu huumorit, lähenedes mõnikord rooma primitiivset laadi folkloorsetele lavamängudele. Nagu uus-atika komöödias, nii võib Plautuse säilinud teoste hulgas eristada karakterite (näit. "Kullapott") ja intriigikomöödiid (näit. "Hooplev sõdur"), perekonnaelu käsitlevaid näidendeid ("Sõjavangid") ja jante; üks säilinud teostest ("Amphitruo") kujutab endast komöödiat (travestiat) mütoloožilisel süžeel. Ka tegelaskujud on Plautusel samad, mis ta kreeka eeskujudel; nendeks on vanamehed-isad, nende noored ning tihti kergemeelsed pojad, hetäärid, orjad, parasiidid, kupeldajad, sõjamehed jne. Kõigi nende hulgast tõuseb kahtlemata esikohale orja kuju: see on kõige aktiivsem ja üksikasjalikult väljarendatud isiksus. Oma iseloomult ja võimetelt pakuvad orjad Plautusel küll üsna kirjut pilti kavalast ning osavast riukamehest Pseudolusest (samanimelises komöödias) ustava ennastohverdava Tyndaruseni (teoses "Sõjavangid"). Ent Plautuse lemmikkujuks on väle, leidlik, kelmivõitu ja - mis peasi - oma peremehe arukuselt kaugelt ületav ori. Tuleb märkida, et teisedki tegelased on Plautusel sageli individuaalselt karakteriseeritud.

Plautuse komöödiakangelased kõnelevad väljendusriikast mahlakat keelt, mis oli väga lähedane toleaeegsele rahvakeelele ja oma lihtsuse ja loomulikkuse tõttu teatrikülastajatele hästi mõistetav. Plautuse dialoog on jantliku iseloomuga, tulvil teravmeelsust, sõnamänge, hõperboole, kõnekäände ega väldi ka jämedakoelist nalja. Plautuse koomi-

kavahendite hulgas on just sõnakoomika tähtsal kohal. Kõneldes elavat argipäevakeelt, parodeerivad ta tegelased meelsasti ka kõrget luulestiili ja pidulikku kõnet; samuti põimub nende dialoogidesse mõne kutseala žargooni väljendeid ja labast tänavasõnavara. Vanaaja rooma kriitika on esile tõstnud Plautuse võrratut keelemeisterlikkust. Üks II saj. e.m.a. elanud rooma teadlane (Aelius Stilo) lausub, et "kui muusad tahaksid kõnelda ladina keeles, siis kõneleksid nad Plautuse keelt".

Plautuse komöödias vahelduvad dialoogid retsitatiiviga ja näitlejate aariatega; selline struktuur meenutab mõnevõrra nüüdisaja operetti. Neid aariaid, nn. kantikume, kanti ette ühe või 2-3 näitleja poolt. Erinevalt jambilistes värssides kirjutatud dialoogidest on aariad koostatud väga mitmesugustes meetrumites. Armuavaldus, serenaad, armunud noormehe meelehärm ja petetud naise kaebelaul, abielustseen ja orjade nääklus, ärritus ja kokkumus, meeleheide ja rõõmupuhang, üksinduse piin ja joomapeo uljus - kõik see mahub aaria sisusse. Tihti sisaldavad kantikumid filosoofilist elementi, arutlusi ja manitsusi. Mõnikord kujutab kantikum endast iseseisvat tervikut, vahelepaigutatud aariat, mis tegevust edasi ei vii.

Üheks tõsisemat laadi, ehkki mitte nn. liigutava komöödia liiki kuuluvaks näidendiks on Plautuse kirjanduslikus pärandis "Kullapott" ("Aulularia", sõnasõnalt "Potikomöödia"). Vaene aas vanamees Euclio leiab oma kolde tuha alt poti kuldrahaga, mille ta vanaisa oli sinna tallele pannud, ja see leid viib ta hingelisest tasakaalust välja. Ta ei saa magada, näeb igas inimeses riisujat ja muutub äärmiselt inhsaks. Euclio tütar tahab kosida jõukas vanapoolne naaber Megadorus, kes kardab suure kaasavaraga naiste kapriise ja pillamishimu. Euclio matab oma aarde maa sisse, kuid teda jälgib salaja Megadoruse vennapoja Lyconidese osav ori ja varastab kullapoti. Euclio ei tea, et ta tütar on rase; õise pidustuse ajal oli Lyconides tüdruku vägistanud ja ta hab nüüd temaga abielluda. Sel ajal kui Euclio meeleheitlikult otsib varast, ilmub Lyconides ta juurde ja areneb koo-

miline dialoog, kus noormees räägib tütrest, Euclio aga saab ta sõnadest aru nii, et Lyconides tunnistab enda aarde vargaks: "Ta pole sinu oma, sa teadsid ju, poleks vaja olnud puutuda." - "Ent kui ma kord juba puutusin, siis jäägu ka ta minu juurde." Komöödia lõpp pole käsikirjades säilinud, kuid ühest antiikaja sisujutustusest selgub, et Megadorus loobus oma kavatsusest; Lyconides abiellus Euclio tütrega, kuna vanamees sai oma kulla tagasi ja kinkis selle tütrele ning väimehele. "Mul polnud rahu öösel ega päeval," lausub ta ühes fragmendis, "nõud saan ma magada". Ihnus on seega esitatud mitte alatise iseloomujoonena, vaid mingi mööduva psühhoosina. Selline lõpp on vastukäiv Euclio kui ihnuri iseloomule; võib oletada, et kreeka originaalis, mille süžeed Plautus kasutas, puudus selgeilmeline ihnuri tüüp ja selle lõi Plautus ise, jättes aga näidendi lõpu muutmata. "Kullapott" sai hiljem aluseks prantsuse kirjaniku Molière'i kuulsale komöödiale "Ihnur" ja kaudselt ka ihnsuse kujutamisele vene kirjanduses Puškinil ja Gogolil.

Väga tuntud on ka Plautuse komöödia "Hooplev sõdur" • ("Miles gloriosus"). Peategelaseks on siin Pyrgopolinices (Linnade ja tornide vallutaja), piiratud mõistusega ja upsakas väepealik, kes armastab luisata oma võitudest lahinguväljal ja õnnelikest armuseiklustest. Kupeldaja kaudu on ta pettuse teel saanud oma võimusesse Ateena neiu Philocomasiumi. Viimane on ühe ateenlase armsam, noormees tahab teda vabastada, asub elama naabermajja ja raiub maja seina salakäigu, mille kaudu neiu käib teda külastamas. Philocomasiumi valvajaks seatud orjal tekkiva kahtluse hajutamiseks levitab noormees kuuldust, tema majas elavat neiu õde, kes olevat välimuselt Philocomasiumiga väga sarnane.

Pyrgopolinicesele tehakse osavate hetkede kaudu teatavaks, et temasse on armunud naabri noor naine (tegelikult on naaber vanapoiss), kes on valmis oma tüütust vanast mehest lahutama. Edev Pyrgopolinices on vaimustatud, tõttab Philocomasiumi, kelle viibimine tema majas pole nõud enam sobiv, vabaks andma ja läheb naabri majja kohtumisele, kust tal aga rängalt läbipekstuna tuleb tagasi pöörduda.

- Teose kompositsiooni kohta märgitagu, et salakäiguga seostatud intriig ei aita kaasa süžee arendamisele ja on isegi liigne, sest kui Philocomasium sai kohtuda oma armsamaga, oli tal täiesti võimalik koos noormehega põgeneda; sel juhul poleks vaja olnud ka intriigi vanapoisist naabri väljamõeldud naisega. Arvatavasti on Plautus selles näidendis kontaminatsiooni teel liitnud intriigi kahest kreeka komöödiast.

Pyrgopolinicese kuju on alates XVI sajandist Euroopa kirjanduses korduvalt reprodutseeritud; ka Shakespeare'i Falstaff ("Henry IV", "Windsori lõbusad naised") on üks ta järglasi.

Teisiku motiivile, mis on igasuguste segiminekuete ja varusaamatuste lätteks, on rajatud komöödia "Menaechmused" ("Menaechmi"). Teineteisega üllatavalt sarnastest kaksikvendadest on üks, Menaechmus, läinud kaotsi ja teisele vennale on pandud ta endise nime asemel kaotsiläinu nimi. Näidendi tegevus toimub sel päeval, mil teine Menaechmus pärast mitmeaastasi otsinguid on jõudnud linna, kus elab esimene, kunagi kaduma läinud vend. Lõbusas ning dünaamilises näidendis mõõdub vaataja silmade ees kiires tempos rida koomilisi situatsioone, mis põhinevad võimatusel vahet teha kaksikvendade vahel; tegevusse sekkuvad hetäär ja ablas parasiit, ori, kokk ja arst, riikas naine ja äi, kuni viimaks mõlema Menaechmuse kohtumisel kõik selgub ja vennad otsustavad oma vanale kodumaale tagasi pöörduda. "Menaechmuste" süžee kasutas Shakespeare ära oma "Eksimuste komöödias".

Plautuse nendest näidendeist erineb oma laadilt "liigutav" komöödia "Sõjavangid" ("Captivi"). "Selles komöödias," lausub Plautus proloogis, "pole rõvedaid värse, sõnamurdlikku kupeldajat, salakavalat liiderlikku naist ega hooplevat sõdurit". Näidendis puudub täielikult armastuselement; ei esine ka liialdatult jantlikke stseene. Tõukejõududeks on siin isatunded, sõprus, eneseohverdus. Rikas vanamees Hegio, kellelt kunagi oli rõõvitud noorem poeg, on mures vanema poja pärast, kes on sattunud sõjavangi. Ta ostab kokku

sõjavange, lootes mõnda neist vahetada poja vastu. Nii sa-
tub Hegio majja suursugune noormees Philocrates koos oma
ustava orja Tyndarusega. Hegio kavatseb saata orja kodumaa-
le läbi rääkima vahetuse subtes. Ent noormehed on jõudnud
oma nimed ja osad vahetada ja kodumaale sõidab Philocrates.
Varsti tuleb pettus avalikuks ja raevunud vanamees, kelle-
le ei anna rahu mõte ta laste raskest saatusest, määrab Tyn-
daruse piinarikkale tööle kivimurrus. Kuid Philocrates on
aus mees; ta tuleb tagasi, tuues kaasa mitte ainult Hegio
vangilangenud poja, vaid ka pagenud orja, kes kunagi oli
mõõnud Philocratese isale Tyndaruse. Näüd selgub, et Tynda-
rus ongi lapsepõlves röövitud poeg, Hegio on õnnelik poega-
de tagasisaamise üle ja Philocrates võib asuda koduteele.

Plautuse komöödiatel, mis pakkusid tänuhulka ainet näit-
lejaile, oli kaus aega suur menu. Euroopa kirjanduses võib
täheledada Plautuse mõju mitme autori (Shakespeare'i,
Molière'i, Lessingi jt.) loomingule.

Ennius. Quintus Ennius (239-169 e.m.a.), Rooma silma-
paistvamaid luuletajaid, oli pärit Kalaabriast (Lõuna-Itaa-
lias), sai hea kreeka hariduse, teenis II Puunia sõja ajal
Rooma sõjaväes ja asus 204. a. Rooma. Siin lähenes ta Sci-
pio Vanema ringile, kus harrastati kreeka kultuuri, ja sat-
tus seetõttu vastuollu oma endise soosija Cato Vanemaga,
Rooma vanade tavade ja omapära kaitsjaga. Ennius seadis en-
dale ülesandeks rikastada rooma kirjandust kreeka luulevor-
midega ja kreeka ideelise sisuga, suunata kirjanduse arengut
kreeka poeetika, retoorika ja filosoofia alusel.

Ennius oli mitmekülgse andega kirjanik: ta kirjutas näi-
dendeid ja filosoofilisi töid, mitmesugust kirjanduslikku
"segu" ja epigramme. Kuid suurima kuulsuse tõi talle eepili-
ne poeem "Annales" ("Annaalid" ehk "Aastaraamatud"), mis
koosnes 18 raamatust ja sisaldas Rooma poetiseeritud ajalugu,
alates Aenease põgenemisest Troojast ja lõpetades autori
kaasajaga. Poeem algas jutustusega Enniuse unenäost, kus tal-
le olevat ilmunud Homerosse vari ja teatanud, et suure kree-
ka lauliku hing on näüd ümber asunud Enniuse kehasse. Seega

osutus Ennius nagu uueks rooma Homeroseks. Ent ta Rooma ajaloo sündmusi käsitlev poem erines tunduvalt Homerose eepos-
test. Ennius jäljendas Homerost eeskätt vormilisest küljest, laenates temalt valemilisi väljendeid, epiteete, võrdlusi ja muid stilistilisi figuure. Eriti tähtis oli aga see, et Ennius loobus traditsioonilise saturnuse värsi kasutamisest ja kirjutas oma poemi Homerose eeskujul heksameetrites. Seega lõi ta ladina heksameetri, mis nüüdsest peale juurdus rooma eepilises luules. Kogu vabariigi perioodi kestel olid "Annaalid" väga hinnatud teoseks, kuid Vergiliuse "Aeneise" ilmumisega kaotasid nad rooma eeposena tähtsuse ja on meile tuntud ainult fragmentide kaudu.

Fragmentaarselt on meieni jõudnud ka muud Enniuse teosed. Ta komöödiatel polnud menu ja need langesid peatselt unustusse. Tragöödiad seevastu püsisid kaua rooma teatri repertuaaris. Nendest on säilinud võrdlemisi rohkesti katkendeid ja pealkirju, mille järgi otsustades enamik teoseid kujutas endast Euripidese tragöödiate tõõtlusi, kusjuures autor teadlikult muutis kreeka teksti, kohandades kreeka näidendeid rooma publiku maitsele. Enniuse fragmentides leidub kreeka tragöödiate kontamineerimise jälgi. Nagu selgub mõne tragöödia pealkirjast, kirjutas Ennius ka pretekstasid.

Enniuse kirjanduslik tegevus ei piirdunud eepose ja draamaga. Ta kirjutas veel rea didaktilisi teoseid värssides, mis tutvustasid lugejaid kreeka filosoofiaga. Näiteks sisaldas poem "Epicharmus", millest on säilinud kõigest 14 rida, materialistlikku õpetust loodusest ja "neljast elemendist" (tuli, vesi, õhk, maa). Meelelahutuslik-õpetliku iseloomuga oli ta kogumik "Saturad" ("Saturae", s.o. "Segu"), mis sisaldas väikseid luuletusi mitmesugustel teemadel, valme, anekdoote, filosoofilisi arutlusi jm. See oli tõeline kirjanduslik segu ilma satiirilise suunitluseta. Terminil "satura" (hiljem "satira") polnud esialgu kirjanduses veel seda tähendust, mis omistati talle hilisemal aegadel. Lõpuks märgitagu, et Ennius koostas ka mõned Scipiole pühendatud epigrammid, milledes ta kasutas roomlastele uudset eeleegilise distihhoni värsvormi.

Ennius ise hindas kõrgelt oma loomingut ja ta oligi silmapaistvamaid rooma kirjanikke, kes avaldas järgnevail aegadel suurt mõju kogu rooma luulele. Ta tõstis rooma kirjanduse ideelist taset, lõi kõrge luule stiilivormid ja tõi rohkesti uuendusi luulekeelde. Ühtlasi võib ta tegevuses märgata irdumist rahvamassistest; Ennius oli esijoones rooma ühiskonna haritud ladviku luuletaja.

Terentius. Ennius lõi koolkonna, millesse kuulusid tragöödiakirjanik Pacuvius, komöödiograaf Caecilius Statius (surn. 168.a. e.m.a.) jt. Ent silmapaistvamaks koolkonna esindajaks komöödia alal oli Publius Terentius Afer (s.o. aafriklane) (u. 190-159 e.m.a.). Sündinud Aafrikas, sattus Terentius lapsepõlves orjana Rooma senaator Terentiuse majja. Senaator märkas oma orja väljapaistvat andekust, andis talle hea hariduse ja viimaks vabaduse. Vabakslastu sai ta va kohaselt oma patrooni Terentiuse nime, kuna Afer jäi ta lisanimeks. Terentius liikus aristokraatliku noorsoo ringkonnis ja oli sõbralikes suhetes mitme tuntud isikuga, eriti Scipio Nooremaga (pärastise Kartaago vallutajaga) ja viimase sõbra Gaius Laeliusega, kes tundsid suurt huvi kreeka kultuuri ja kirjanduse vastu. Terentiuse kirjanduslikud vastased levitasid isegi kuuldust, nagu esineks endine aafriklasest ori ainult varikujuna; ta komöödiate tõelised autorid olevat Scipio ja Laelius, kellel nende ühiskondliku seisundi tõttu ei sobinud esineda komöödiograafidena. Kuuldus püsis hilisematelgi aegadel, ehkki tõsised ja informeeritud rooma autorid pidasid seda tähiseks väljamõeldiseks. Terentiuse kirjanduslik tegevus oli lähiajaline. Ta lavastas 166. ja 160. a. vahemikus kuus komöödiat, mis on kõik täielikult säilinud. 160. a. võttis ta ette matka Kreekasse. Sellel matkal ta suri.

Scipio ja ta lähikond etendasid II sajandi 60. aastail silmapaistvat osa Rooma poliitilises elus. Kreeka filosoofiliste ja poliitiliste teooriate, eriti stoikute õpetuse pooldajatena püüdsid nad ära hoida ühiskondlike vastuolude edasist teravnemist, propageerisid rahu rahvakihtide vahel,

humaanset suhtumist kõigisse inimestesse, sealhulgas ka alistatud rahvaste inimlikku kohtlemist, ja loobumist oma-kasupõhlikust mõtteviisist. Uus-atika komöödia humaanne tendents osutus nädal ajakohaseks ja Terentiusest saigi hu-maansuse veendunud kuulutaja, nagu seda rõhutab temalt pä-rinev aforism: "Olen inimene, midagi inimlikku ei pea ma endale võõraks" ("Homo sum, humani nihil a me alienum puto").

Terentiuse näidendid erinevad niihästi ideeliselt kui stilliliselt Plautuse lõbusjantlikest komöödiatest. Kree-ka originaalide valikul pöördus autor "uue" komöödia kõi-ge tõsisema liigi esindajate poole: neli Terentiuse lava-teost ("Androslanna", "Iseenese karistaja", "Eunuhh" ja "Vennad") põhinevad Menandrose komöödiatel, kaks ülejää-nut ("Amm" ja "Phormio") on ühe Menandrose vähetuntud jär-gija näidendite tõõtlused. Tõõdeldes kreeka komöödiaid püüab Terentius säilitada oma originaalide ideoloogilist suunitlust, kunstilist omapära, ülesehitust ja tõõsist too-ni. Jämekoomiline element on ta teostes välistatud, lõbus nali kõõlab vaid kohati ta tegelaste vaimukates dialoogi-des ja repliikides. Antiikaja komöödias informeeriti vaa-tajat juba proloogis enne etenduse algust näidendi sisust. Terentius loobus sellest traditsioonist, jättes vaataja teadmatusse sellest, mis polnud veel teada tegelastele en-dile, ja virgutades niiviisi ta huvi tegelaste elamuste ning komöödia lõõplahenduse vastu. Selles suhtes meenuta-vad ta näidendid uusaja draamat.

Terentiuse tõõsist laadi "liigutava" komöödia näidiseks võib olla ta teos "Amm" ("Hecyra"), mille tegevus, nagu harilikult, toimub Ateenas. Noormees Pamphilus, kes oli ar-musuhetes hetääri Bacchisega, naib isa pealekääimisil naab-ri tütre Philumena. Varsti hakkas ta oma malbet naist ar-mastama ja hülgas Bacchise. Mõne aja pärast tuli Pamphilu-sel seoses ühe pärandiasjaga ära sõõita. Tema eemalviibimi-se ajal läks Philumena tagasi oma vanemate juurde: ta tea-dis, et tal pea'selt sünnib laps, kelle isa pole ta mees, vaid tundmatu isik, kes oli Philumena enne ta abiellumist

õise pidustuse ajal vägistanud ning tõmmanud tal sõrmest sõrmuse. Oma mehest lahkumise tõelist põhjust ei ava Philumena kellelegi peale oma ema ja motiveerib äraminekut võimatusega elada koos ämmaga. Traditsiooniliselt õel ning riiakas ämm on Terentiusel muutunud õilsuse ning eneseohverduse kehatuseks. Kuulnud, et teda kahtlustatakse minia halvast kohtlemises, tahab ta asuda maale elama, et mitte häirida noorte õnne. Koju jõudnud Pamphilus saab Philumena emalt teada lapse sünnist ja sellest, et ta pole lapse isa. Ta annab ämmale sõna vaikida oma naise häbiteost, kuid solvatud mehe enesetunne takistab teda Philumenale andestamast ja teda oma majja tagasi võtmast. Ilmekalt on selles olukorras kujutatud noorte eakad isad, kes igati püüavad Pamphilust ja Philumenat lepitada. Arvates, et tüli põhjuseks on hetäär Bacchis, saadavad nad viimase Philumena juurde teatama, et Pamphilus on ammu vahekorra temaga katkestanud. Kõneluse ajal märkab Philumena ema Bacchise sõrmes oma tütre sõrmust; selgub, et kord on joobnud Pamphilus, tulles pidustuselt, sõrmuse Bacchisele kinkinud. Pamphilus osutub seega ise vägivallatarvitajaks ja Philumenal sündinud lapse isaks.

"Ämm" ei saavutanud rooma laval edu: kahel esimesel korral jooksis publik, etenduse lõppu ära ootamata, kõietantsijaid ja gladiaatorite võitlust vaatama ja alles kolmandal korral saadi näidend lõpuni mängida. Nähtavasti tundus näidend laiale vaatajatemassile igavavõitu, sest kui Plautusel iga stseen taotleb koomilist efekti, sisaldab Terentiusse komöödia väga vähe naljakat. Õieti on see olustikudraama, milles puuduvad koomilised kujud. Näidend käsitleb elulist konflikti ja selles kerkivad esile sündamlik ämm, tagasihoidlik minia, äge, kuid oma naist armastav noormees, aus ja peenetundeline hetäär, lahked ning oma lastele head soovivad vanamehed, - kõik tavalised tublid inimesed, kes on takerdunud keerukasse olukorda.

Kasvatuse probleemi käsitleb Terentius komöödias "Vennad" ("Adelphi"). Jõukal, kuid karmil ja kokkuhoidlikul

põllumehel Demeal on kaks poega - Aeschinus ja Ctesipho. Viimast kasvatab Demea ise, kuna Aeschinuse on ta andnud kasupojaks oma vallalisele vennale Miciole, kes elab linnas. Demea kasvatab poega ranges kuulekuses, nõuab temalt virka tšõd ega luba mingeid lõbusid. Micio, humaanse kasvatuses pooldaja, rajab oma vahekorra Aeschinusega sõbraliikule siirusele ja suhtub leebelt noormehe tundepuhanguisse ja armukiindumustesse. Aeschinus on armusuhetes vaesest perekonnast tütarlapsiga, kes ootab last; aus noormees kasvatab oma armsamaga abielluda. Ctesipho on samuti kiindunud õhese kitaramängijannasse, keda aga on vaja kupeldaja võimu alt vabastada. Et Ctesipho hirmust oma karmi isa ees ei sõanda otsustavat sammu astuda, toob Aeschinus kitaramängijanna vägivaldselt ta peremehe majast ära. Demea raevutseb, nähes selles teos Micia leebe kasvatuses kahjulikku tagajärge. Ent seda suurem on ta pettumus, kui selgub, et Aeschinus röövis kitaramängijanna oma noorema venna jaoks, keda Demea oli ometi kasvatanud rangete põhimõtete vaimus. Micio kõrvaldab hõlpsasti kõik tekkinud raskused ega tee takistusi Aeschinuse abiellumisele ta kaasaratu mõrsjaga Micio põhimõtted pääsevad seega võidule, kuna Demea kasvatus on osutunud valeks. Kuid näidendi lõpus kujutatakse Demead ja Miciot teises valguses. Parodeerides venna leebust hakkab Demea omakorda üldist poolehoidu võitma, sunnib pehmeloomulise 65-aastase venna abielluma Aeschinuse mõrsja eaka emaga ja väidab, et Micio kasvatusmeetod põhineb vaid nõrkusel ja järeleandlikkusel; ainult tema, Demea, võivat lastele asjalikku nõu anda. See ootamatu lõpp läheb lahku Menandrose originaalist ja kuulub Terentiusele, sest Roomale oli Menandrose "Vendade" tendents vastuvõtmatu ja rooma kirjanik pidas vajalikuks mõnevõrra õigustada Demead, ranguse printsipi esindajat. Nähtavasti on autori enda arvates mõlemad kasvatusmeetodid, õhkeõlgelt ja liialdatult rakendatuna, kurjast; õige suund asetseb kusagil vahepeal.

Tänu rooma kooli huvile Terentiuse näidendite keele ja stiili vastu on ta teosed säilinud. XVIII saj. "liigutava"

komöödia teoretikud nägid Terentiuses oma silmapaistvat eelkäijat.

3. Kodusõdade ajajärgu kirjandus.

Rooma ühiskond ja kultuur vabariigi viimasel sajandil.

Rooma vabariiklik kord oli tekkinud sel ajal, mil Rooma kujutas endast tüüpilist linnriiki suhteliselt väikese kodanike kogukonnaga. Näüd, kui Rooma oli tõusnud orjanduslikuks suurriigiks, ei vastanud senine riiklik korraldus enam uute ühiskonnakihtide huvidele ning vajadustele. Seetõttu hakkasid II saj. 2. poolel e.m.a. Rooma ühiskonnas teravne- ma klassivastuolud. Puhkesid ägedad sotsiaalsed ja poliitilised võitlused, mis I sajandil korduvalt paisusid kodusõdadeks. Orjade massilised ülestõusud (a. 136 ja 104), vendade Gracchuste juhitud liikumine riigimaade ümberjagamise eest (133 ja 121), nn. liitlaste sõda (91-88), mis andis kogu Itaalia elanikele Rooma kodanikuõigused, kodusõda (87-82) ja sellele järgnenud Sulla aristokraatlik diktatuur (82-79), tohtu orjade ülestõus Spartaouse juhtimisel (73-71), nn. Catilina vandenõu (63), Caesari, Pompeiuse ja Crassuse liit (triumviraat) võimuhääramise otstarbel (60), kodusõda Caesari ja Pompeiuse vahel ja Caesari diktatuur (49-44), uus kodusõda pärast Caesari surma ja võitlus Antoniususe ja Octavianuse vahel, - need sündmused on olulise- mateks tähisteks sellel teel, mis viis vabariikliku korra hukkamisele ja Rooma keisririigi rajamisele (a.30 e.m.a.).

Rõõbiti sisevõitlusega jätkusid sel perioodil vallutus- sõjad. Rooma väed anastasid Aasia hellenistlikud riigid ja tungisid Euroopas põhja poole - Galliassse ja Germaaniassse. Sõdade tagajärjel kogunes Itaalias tohtuid orjade masse, keda ekspluateeriti julmalt suurmaaomanike poolt. Kasvava suurmaapidamisega ei suutnud võistelda väiketalupidajad. Nad hakkasid laostuma, kujunedes orjandusliku ühiskonna mittetootvaks alamkihtiks, nn. proletariaadiks. Rooma ühis- konna ladviku moodustasid kaks privilegeeritud seisust -

senaatorite ja ratsanike seisus, kelle vahel oli olulisi lahkkelisid. Arvukas vahepealne rahvastiku kiht, kes kunagi oli olnud Rooma võimsuse aluseks, tõmbus kodusõdade ajal üha rohkem tagasi aktiivsest poliitilisest võitlusest. Tähtsat osa riigi elus hakkas etendama endise talupoegliku sõjaväe asemele tekkinud kutseline palgasõjavägi, kes tihti sai tööriistaks võimule pürgivate väepealikute käes. Vabariiklik kord püsis mõnda aega väepealikute omavahelise võitluse pinnal, pidi aga lõpuks loovutama oma koha sõjaväelisele diktatuurile.

Rooma ühiskonna vaimsele elule avaldasid sel ajajärgul suurt mõju kreeka filosoofia ja kreeka retoorika. Traditsioonilise moraali lagunemine riigis ja perekonnas andis tõuget huvi ärkamisele kreeka filosoofiliste õpetuste, eeskätt stoitsismi ja epikureismi vastu. I saj. e.m.a. peeti rooma aristokraatia ringkondades filosoofia tundmist juba hea tooni tunnuseks ja noormehed lõpetasid sageli oma hariduskäigu stuudiumiga Ateena filosoofide koolides. Siiski tegelesid filosoofia põhjalikuma uurimisega vaid vähesed. Palju laiemalt levis retooriline haridus, kusjuures Roomas nagu Kreekaski retoorika leidis rakendamist niihästi kõnekunsti teorianana kui ka üldharidusliku aienana, mis sisaldas populaarsel kujul orjandusliku ühiskonna kõlblusõpetuse aluseid. Sotsiaalse võitluse teravnemisega tõusis suurel määral rahvakoosoleku ja kohtute osa ning seega ka kõne poliitiline tähtsus. Retoorika õppimine sai seetõttu aristokraatliku hariduse vajalikuks koostisosaks.

Filosoofia ja retoorika järel hakkasid Roomas arenema teisedki teadused. Tekkis rooma filoloogia (sel alal oli eriti viljakas Marcus Terentius Varro tegevus), arenes õigusteadus. I saj. e.m.a. kujunes Rooma ka üheks hellenistliku kujutava kunsti keskuseks.

Kirjandus lakkab käsitletaval perioodil olemast võõra-
maine võrse. Ta aktualiseerub ning sekkub poliitilisse võit-
lusse. Kirjanikeks on nüüd juba roomlased, sageli silma-
paistvad poliitikategelased. Kirjanduses domineerivad proo-
sažanrid; I saj. e.m.a. on rooma proosa õitseaeg, millal

luuakse ka klassikaline kirjanduslik keel (nn. kuldne ladina keel).

Kirjandus II ja I saj. vahetusel e.m.a. Kui murrang rooma kirjanduses II saj. lõpul avaldus esijooned temaatika aktualiseerumises, siis puudutas see kõige vähem tragöödiat, milles säilisid enamasti traditsioonilised, kreeka tragöödiast laenatud süžeed töödeldud kujul. Seevastu tungis komöödiasse rooma temaatika ja mantlikomöödia asendus toogakomöödiaga, kus esinevad mitte enam kreeka, vaid rooma tegelased kohalikus rõivastuses ja ladina nimedega; tegevus toimub harilikult mõne Itaalia väikelinna tänavail. Näidendi tegevuse ülekandmine Itaalia pinnale tõi endaga kaasa muudatusi tüüpides (kaob osava, oma peremehest kavalama orja tüüp, hetäär asendub enamasti auväärse matrooniga jm.) ja süžeedes. Oma iseloomult jätkab toogakomöödia Terentiuse "liigutava" komöödia laadi. Niihästi selle aja järgu tragöödiast kui toogakomöödiast on peale autorinimede ja teoste pealkirjade jõudnud meie ajani vaid fragmente.

I saj. e.m.a. hakkas kahanema huvi tõsise draama vastu. Enamiku igasuguste vaatamängude publikust moodustas Rooma proletariaat, kelle maitsele vastas rohkem lõbusasisuline näidend kui tõsisema iseloomuga komöödia, tragöödiast kõnelemata. Muistne folkloorne atellaan kujunes nüüd näitekirjanduse liigiks. Atellaane lavastati tragöödiate järel lõppnäidendina, nende tegevus toimus talupoegade ja orjade kui ka ühiskonna põhjakihtide (roimarite, prostitutide) keskkonnas. Alatised maskid esinesid mitmesugustes olukordades, näiteks lollpea Maccus "sõduri", "kõrtsmiku", isegi "tätarlapse" osas, vanamees Pappus "põllumehena" või "valimistel läbikukkunud kandidaadina". Kirjanduslikul atellaanil, millest on säilinud vaid pealkirju ja väheseid fragmente, oli sarnasusjooni oma muistse eelkäijaga (jāme erootika, õgimine, kaklused), kuid ta võimaldas autoreile ühtlasi rohkem poliitilist vabadust kui tõsine draama. Üldiselt ei tõusnud ta siiski tavalise jandi tasemest kõrgemale. Renessansiaja commedia dell'arte meenutab oma püsivate tegelaskujudega mõnevõrra atellaani.

Vabariigi perioodi lõpul sai domineerivaks lavažanriks hellenistlik miim, mis püsis valitseval kohal rooma teatris kogu keisririigi kestel. Miimis esinesid osalised alati maskideta ja naisosi täitsid naised.

Luule sisu aktualiseerumise kõige ilmekamaks dokumendiks on siiski rooma satiir, esimene rooma luuležanr, millel polnud täpset vastet kreeka kirjanduses. Nimetust "satiir" (täpsemalt saturae - segu) kasutas juba Ennius oma õpetlikku ajaviidet pakkuva luuletuskogu pealkirjana, kuid paljastava pilkeluule tähenduse ja sisu omandas satiir esmakordselt Luciliuse loomingus. Gaius Lucilius (u. 180-102 e.m.a.), jõukas suurmaaomanik, pärines ratsanike seisusest. Tahtes "jääda Luciliuseks" loobus ta poliitilisest karjäärist, mis oleks võimaldanud talle pääsu senatisse, kuulus Scipio Noorema ringi ja astus teravalt välja teiste poliitiliste rühmituste esindajate vastu. Lucilius oli viljakas kirjanik. Ta avaldas 30 raamatut satiire; nendest on meie ajani alal hoidunud u. 1000 lähikest fragmenti. Värsimõõduna kasutas Lucilius peamiselt heksameetrit, mis sellest ajast peale jäigi rooma satiiri meetrumiks. Oma satiirides ei taotle luuletaja inimlike puuduste abstraktset käsitlust, vaid ründab ja naeruväärustab indiviide, oma kaasaegseid, nimepidi, sageli nende õigete nimedega. Sisult on ta satiirid väga mitmekesised. Silmapaistval kohal on moraali teemad - tõeline ja vale sõprus, omakasupõddlikkus ja tagasihoidlikkus, petmine, teesklemine ja vooruslikkus. Käsitletakse ka kirjanduse, filosoofia ja isegi grammatilisi küsimusi. Suurima teravuse saavutab aga Luciliuse satiir poliitiliste vastaste piitsutamisel. "Kõrgete" žanrite (tragöödia ja eepos) vastasena püüab Lucilius oma stiilis läheneda argielu kõnele. Järgmine silmapaistev rooma satiirik Horatius pidas Luciliuse stiili lohakaks ja heitis oma eelkäijale ette liigset kiirustamist ja sõnastuse vähest viimistlust. Siiski leidis Lucilius kauemat aega rohkesti pooldajaid, kes hindasid ta jõulisust, kirklikkust ja vaimukust.

Aktuaalne poliitiline temaatika, mis määras paljude Luciliuse satiiride ilme, leidis kõige täielikumä kunstili-

se väljenduse rooma kõnekunstis, mille kiire areng on kogu kodusõdade perioodi tähtsaimaks kirjanduslikuks sündmuseks. Rooma vabariigi kriisi olukorras omandas poliitiline kõne tohutu tähtsuse, kuid silmapaistvat osa etendas ka kohtukõne, sest kohtuprotsessid omandasid sageli poliitilise värvingu. Kuulsaimateks kõnemeesteks II saj. lõpul olid vennad Gracchused, eriti noorem vend Gaius Gracchus, kelle temperamentsetest kõnedest on meieni jõudnud vaid väheseid katkendeid. Nendes võib täheldada orienteerumist asianistlikule stiilile selle lähikeste rätmistatud lausetega.

Cicero (106-43 e.m.a.). Kõnemees, riigitegelane ja kirjanik Marcus Tullius Cicero sündis Arpinumi linnakeses Latsiumis. Ta pärines ratsanike seisusest, kuid ta suguvõsa polnud andnud silmapaistvaid väejuhte või riigitegelasi, nii et Rooma aristokraatia silmis oli tulevane senatipartei liider uustulnukas (homo novus - uus inimene). Et oma poegadele Marcusele ja Quintusele head haridust anda, asusid vanemad Rooma elama, kus Cicero õppis kreeka õpetajate juures, kuulas noorukina toleaaegseid kuulsaid kõnemehi, tutvus õigusteadusega ja tegeles filosoofiaga. Advokaadina hakkas ta avalikkuse ees esinema a. 81, Sulla diktatuuri ajal, ja äratas tähelepanu kõnega Sextus Rosciuse kaitseks, kelle vastu sugulased tema varanduse omastamise eesmärgil olid tõstnud süüdistuse isatapmises. Et sugulasi toetas üks Sulla mõjukas soosik, nõudis esinemine kohtus süüaluse kaitseks julgust. Cicero saavutas Sextus Rosciuse õigeksmõistmise, kuid ta oli kaitsekõnes paljastanud Sulla soosiku mahinatsioone ja võis karta diktaatori viha alla langemist. Seetõttu lahkus Cicero Roomast ja võttis ette pikema matka Ateenasse ja Väike-Aasiasse oma retoorilise ja filosoofilise hariduse täiendamiseks. Rhodosel õppis ta tuntud kõnekunstiõpetaja Apollonios Moloni juures, kellega ta oli tutvunud juba Roomas. Rhodose retoorikakoolkond asus asianismi ja atikismi vahelisel seisukohal ja selle mõjul eemaldus Cicero oma stiilis ja kõnemaneeeris mõnevõrra asianismist, millest ta oli juhindunud oma esimestes kõnedes. Kui Cicero

2 aasta pärast Rooma naasis, oli Sulla surnud ja advokaadina tuntuks saanud Cicero võis alustada tegevust ka riigiameteis. Kvestorina Sitsiilia provintsis (a. 75) jättis ta omakasupõhmatusega endast hea mälestuse. Kui sitsiillased a. 71 alustasid kohtuprotsessi propretor Verrese vastu, kes oli nende provintsi julmalt riisunud, kutsusid nad sündistajaks Cicero. Juba pärast esimest Cicero kõnet kohtus pidas Verres oma olukorda lootusetuks ja läks vabatahtlikult maapakku. Cicero avaldas siiski viis sündistuskõnet, mida ta enam ei saanud pidada, koos kahe ettekantud kõnega. Need kõned, millele teravik on suunatud optimaatide (senatipartei äärmise konservatiivse tiiva) vastu, sisaldavad tabavat kirjeldust Rooma provintside röövvalitsemisest ja kõikvõimsate asehaldurite omavolist. Seejuures polnud Cicero sugugi demokraat, ta tahtis vaid avada pääsu kõrgemasse ameteisse ka "uutele inimestele".

60. aastad kujunesid Cicero elus hiilgeperioodiks. A. 66 oli ta preetor (kõrgem kohtuametnik) ja pidas oma esimese puhtpoliitilise kõne, milles ta taotles Pompeiuse määramist ülemjuhatajaks sõjas Väike-Aasias. A. 63 jõudis Cicero oma karjääri haritippu: ta valiti konsuliks, kellenä ta seisis vastu igasugustele riigikorra muutmise katsetele ja likvideeris nn. Catilina vandenõu, saades selle eest senatilt "isamaa isa" (pater patriae) aunimetuse. Cicero kõnemehtalent puhkes nendel aastatel täiele õitsengule, ta kohtu- ja poliitilised kõned (näiteks 4 kõnet Catilina vastu) olid kõnekunsti šedöövriteks, ent ta mõju ei kestnud kaua. Tegelik võim koondus varsti a. 60 moodustunud triumviraadi (Pompeius, Caesar, Crassus) kätte, kuna Cicero vastu kerkis esile sündistus mõningate Catilina pooldajate seadusevastases hukkamises. Cicero läks a. 58 Kreekasse maapakku, kust ta tänu sõprade toetusele järgmisel aastal auga tagasi pöördus, kuid hoidis end nüüd mõnda aega poliitilisest elust eemale ja pühendus kirjanuslikule tegevusele. 51. a. saadeti Cicero prokonsulina Kiliikiasse (Väike-Aasias), kus ta oma aususe ja õigluse-

ga võitis lugupidamise. Sealt jõudis ta tagasi Rooma just Caesariga ja Pompeiuse vahel puhkenud kodusõja eel ja asus pärast pikka kõhklemist Pompeiuse poolele. Viimase lüüasaamine Pharsalose lahingus a. 48 sundis Cicerot Caesariga lepitust otsima. A. 47 saigi ta loa jälle Rooma asuda, kuid pidi poliitilisest tegevusest tagasi tõmbuma. Seevastu olid järgnevad aastad Cicerole kirjanduslikult viljakad, ta koostas rea filosoofilisi traktaate ja mõned teosed retoorika alalt. Caesariga surm (märtsis 44) äratas Ciceros lootust endise vabariikliku korra taastamisele. Senati-partei juhina võitles ta agarasti ja mõnda aega edukalt Marcus Antoniuse vastu, kes pidas end Caesariga järglaseks ja hakkas koondama võimu enda kätte. Vastukaaluks temale toetas Cicero noort Octavianust, Caesariga õepoega, kelle Caesar oli adopteerinud. A. 44 ja 43 pidas Cicero 14 kõnet, kus ta raevukalt ründas Antoniust. Need kõned, mis Cicero ise nimetas filipikateks (Makedoonia kuninga Philippose vastu peetud Demosthenese kõnede eeskujul), maksid talle elu. Cicerole ootamatult moodustus a. 43 nn. teine triumviraat, millesse kuulusid M. Antonius, Octavianus ja M. Lepidus. Antoniuse nõudmisel võeti Cicero proskriptsiooni nimestikku (s.o. kuulutati lindpriiks) ja Antoniuse agendid tapsid ta põgenemisel detsembris 43. Cicero pea pandi Antoniuse korraldusel välja Rooma foorumil.

Riigitegelasena oli Cicero poliitiliselt lähinägelik, otsustavatel momentidel kõhklev, kergesti meeletulele alisuv, auahne ja isegi edev. Ent ühtlasi oli ta kindel patrioot ja vana-rooma kodanikuvabaduse kaitsja. Hoolimata oma isiklikest nõrkustest oli Cicero antiikaja kuulsaim kõnemees Demosthenese kõrval ja üks antiikkirjanduse tugisambaid. Ta kujunes tõeliseks rooma kunstproosa loojaks, rikastas ja täiustas ladina keelt, muutis selle enneolematult nõrkeks ja ilmekaks, võimeliseks väljendama mõttekäikude mitmesuguseid varjundeid, kõlavaks ja kauniks. Samuti pakuvad ta teosed, mis on meieni jõudnud võrdlemisi arvukalt, suurt sisulist huvi.

Nüüdisajal kasutada olev Cicero kirjanduslik pärand koosneb 58 kõnest, reast traktaatidest retoorika ja filosoofia alalt ja ligi 800 kirjast. See ületab mahult iga muu rooma kirjaniku säilinud produktsiooni, kuid ei moodusta veel Cicero kogu kirjanduslikku loomingut, sest antiikajal oli käibel u. 150 Cicero kõnet ja ka meie ajani mitte jõudnud filosoofilisi teoseid ja kirju.

Cicero kui kõnemehe praktiline tegevus põhines printsiipidel, mida ta käsitleb oma retoorika-alastes traktaatides, esijoones dialoogis "Kõnemehest" ("De oratore"). Cicero käsituses on kõnemees mitte lihtsalt advokaat, vaid riigitegelane, kellel peab olema mitmekülgne haridus. Täiuslik kõne on see, milles üksikküsimus tõstetakse üldiste printsiipide tasemele. Polemiseerides rooma atikistidega väidab Cicero teoses "Kõnemees" ("Orator"), et täiuslik kõnekunst seisneb oskuses kasutada kõiki traditsioonilisi kõnestiile. Kõnemees seab endale kolm ülesannet - tõestada oma väiteid, pakkuda kuulajale naudingut ja mõjutada ta tahet õige otsuse tegemise suunas. Iga ülesandele vastab oma stiil: tõestusele - rahulik, lihtne ("madal"), naudingule - peen, kaunis ("keskmine"), tahte mõjutamisele - pateetiline, erutatud, ülev ("kõrge"). Olen kõnemehe taktist, kus vajaduse korral kasutada kõiki kolme stiili, kuid kõnemehe kõige väärtuslikumaks omaduseks on Cicero arvates "kõrge" stiili valdamine. Teine stiilile esitatav nõue on "küllus" (copia), mis seisneb igakülgses ammendavas mõttearenduses, väljendusvahendite rikuses ja mitmekesisuses. Olulise tähtsuse omistab Cicero lõpuks kõnerütmile.

Oma kõnedes (eespool on tähtsamad nendest mainitud) rakendas Cicero äsja käsitletud stiilireegleid. Kõne "küllus" avaldus tal perioodide (reast pea- ja kõrvallauseist koosnevate lausetervikute) meisterlikus sissepõimimises. Samuti pidas ta silmas mitmesuguste stiilide kasutamise nõuet: ta muudab tooni ühe kõne kestel, paatos vaheldub naljaga, kirklikkus lihtsuse ja rahulikkusega. Tuleb aga märkida, et Cicero kõned sel kujul, nagu nad on säilinud, pole tegeli-

kult peetud kõnede täpsed üleskirjutused, sest kõnesid kirjanduslike teostena välja andes töötas autor need suuremal või vähemal määral ümber, mõnda kõnet (näit. Verrese protsessis) pole aga tegelikult kunagi peetudki.

Cicero filosoofia-alased teosed on enamasti kirjutatud dialogi vormis ja nendes esitatakse tihti eri koolkondade vaateid. Muide polnud Cicero ise mingi filosoofilise õpetuse järjekindel pooldaja, vaid eklektik, kes teoreetilistes küsimustes kaldus nn. uue akadeemia poole, kuna ta praktilise eetika alal seisis lähedal stoikutele. Eitaval seisukohal asus Cicero ainult Epikurose materialistliku filosoofia suhtes. Et hellenistlike filosoofide teosed on peaaegu kõik läinud kaotsi, jäävad Cicero üksikasjalikud ümberjutustused põhiliseks või isegi ainsaks allikaks hellenismiperioodi eri koolkondade õpetuste tundmaõppimisel. Cicero teeneks tuleb pidada ka filosoofia-alase terminoloogia loomist ladina keeles.

Tunnetusteooria alal võttis Cicero omaks akadeemia skeptilised vaated, eitas teadmise tõsikindlust ja arvas, et tuleb rahulduda ainult küsimuste tõenäoliste lahendustega. Näiteks kummutas ta teoses "Jumalate olemusest" ("De natura deorum") jumalate olemasolu tõestused, mis esinevad epikuurlastel ja stoikutel, kuid asus seejuures mitte ateistlikule, vaid agnostitsistlikule vaatekohale: olevat teadmata, kas jumalad on olemas või mitte, kuid riigiusund tulevat säilitada. Vastupidiselt stoikutele kaitses ta teevabaduse printsiipi ja rõhutas inimese täielikku vastutust ta tegude eest. Moraali küsimusi käsitleb Cicero mitmes teoses, näit. "Vestlused Tusculumis" ("Tusculanae disputationes"), "Cato Vanem ehk vanadusest" ("Cato maior de senectute"), eriti üksikasjalikult aga traktaadis "Kohustustest" ("De officiis"). Esijoones rõhutatakse siin eraomanduse puutumatus põhimõtet ("riigid on rajatud peamiselt sel eesmärgil, et kaitsta eraomandust"). Dialogis "Riigist" ("De re publica") püütakse näidata Rooma riigikorra täiuslikkust. Cicero filosoofilisi töid iseloomustab ladus sõnastus, rikkalik sõnavara, stiili elegantsus, ko-

hati aga ka väsitav paljusõnalisus ja alatised kordused.

Cicero stiilikunsti näidisteks on ka ta kirjad. Meie ajani jõudnud Cicero kirjad hõlmavad ta elu viimased 25 aastat. Säilinud 4 kogu sisaldavad 774 kirja, moodustades umbes poole sellest, mis oli avaldatud antiikajal. Need on asendamatu allikas vabariigi lõppjärgu ajaloo kohta, avavad aga ühtlasi autori kui poliitiku, kõnemehe ja inimese isiku. Eriti huvipakkuvad on Cicero kirjad ta sõbrale, nõuandjale, kirjastajale ja pankurile Titus Pomponius Atticusele. Otsustades Cicero avameelsuse järgi, mis ilmneb nendes kirjades, polnud kirjavahetus Atticusega nähtavasti määratud avaldamisele, mida ei saa väita paljude muude Cicero kirjade kohta.

Euroopa kultuuri ajaloos pole ühelgi vana-rooma kirjanikul olnud sellist tähtsust ja mõju kui Cicerol. Juba varsti pärast ta surma tunnistati ta rooma proosa suurimaks meistriks ja ta nimi sai kõnekunsti sünonüümiks. Cicero keele alusel tekkis renessansiajastul uusladina humanistlik proosa, millel oli täita tähtis osa Euroopa rahvaste kirjanduse kujunemisel. Õige suur oli Cicero teoste ideeline mõju mitmesugustele kirjanduse ja teaduse aladele.

* * *

Rooma vabariigi viimaseil aastakümneil hääbub vana vabariiklik ideoloogia. See pööre maailmavaates kajastus ka kirjanduses. Proosa alal võib täheldada atikismi mõju tõusu, luule alal tekib koolkond, mis innustub Aleksandria hellenistlike luuletajate esteetilisest põhimõtetest.

Caesar (100-44 e.m.a.). Gaius Iulius Caesar, Rooma silmapaistev riigitegelane ja väejuht, pärines vanast patriitside Iuliuste sugukonnast, kes väitis end põlvnevat Aenease pojast Iulusest (ehk Ascaniusest). Ta tõusis kiiresti riigiametis ja sai a. 59 konsuliks. Koos Crassuse ja Pompeiusega moodustas ta võimu haaramiseks a. 60 I triumviraadi, val-

lutas a. 58-51 Gallia, mis sai Rooma provintsi, saavutas kodusõjas a. 49-48 võidu Pompeiuse üle ja sooritas seejärel võidukaid sõjaretki Egiptusse, Väike-Aasiasse, Aafrikasse ja Hispaaniasse. Tegelikult ainuvalitsejana a-st 47 teostas ta rea reforme (sealhulgas kalendrireformi). Ta langes märtsis 44 e.m.a. vabariiklaste vandenõu ohvriks. Hoolimata pingelisest poliitilisest ja sõjategevusest leidis mitmekülgsest andekas Caesar isegi sõjaretkede ajal mahti kirjanduslikuks tööks. Ta oli hea stilist ja kõrgesti hinnatud kõnemees. Caesar on kahe meie ajani säilinud ajaloolase teose autor. Ta "Märkmed Gallia sõjast" ("Commentarii de bello Gallico") jutustavad 7 raamatus võitlustest Gallias ning sõjaretkedest Germaaniasse ja Britanniasse. Rooma senat polnud rahul Caesari poliitikaga Gallias ja väejuht taotles õigustada oma tegevust. Autor püüab vältida otsest valet, kuid kasutab sageli mahavaikimise võtet (näiteks ei maini antiikajal üldiseid tunnustatud rahvusvahelise õiguse normide rikkumisi või kõneleb nendest vaid vihjamisi). Endast kõneleb autor kolmandas isikus. Jutustus kulgeb rahulikult toonis ja jätab esialgu niivõrd objektiivse ja kiiretu aruande mulje, et vaid süvenedes teose sisusse võib tabada selles peidetud teadlikku poliitilist tendentsi, nimelt püüet näidata, et mitte ainult sõjad Gallias, vaid ka ekspeditsioonid üle Reini ja Britanniasse on täiesti tarvilikud Rooma riigi julgeolekuks ja ta mõjukuse tõstmiseks. Teose keel on tahtlikult lihtne, seejuures puhas ja kerge, Caesar hoidub igasugustest sõnakaunistustest ja vastandab Cicero "küllusele" hoolika sõnavaliku, hüljates arhaismid, neologismid ja grammatiliselt vildakad vormid. Suure väärtusega on teated gallide ja germaanlaste olustikust ja tavadest, nende lahingupidamise viisidest ja relvastusest.

Selgemini ilmneb Caesari apologetiline eesmärk teises, lõpetamata jäänud teoses "Märkmed kodusõjast" ("Commentarii de bello civili"). Selles püüab autor lugejat veenda, et kodusõda tema ja Pompeiuse vahel ei puhkenud tema süü läbi ja et tema, Caesar, vaid kaitses vaba-

riigi huve ja rahva jalge alla tallatud õigusi.

Sallustius (86-35 e.m.a.). Gaius Sallustius Crispus oli plebeilist päritolu. Ta alustas oma poliitilist karjääri senati aristokraatia vastasena, heideti a. 50 kõlvatu eluviisi ettekäändel senatist välja, kuid pääses juba järgmisel aastal Caesaril toetusel senatisse tagasi. Ta võttis kodusõjast osa Caesaril poolel, oli a. 46 Aafrika provintsi prokonsuliks ja kogus suure varanduse. Pärast Caesaril surma eemaldus ta poliitilisest elust ja andus oma luksuslikus villas Roomas kirjanduslikule tööle.

Selle töö viljaks oli ta kaks meie ajani jõudnud monograafiat - "Catilina vandenõu" ("Coniuratio Catilinae") ja "Jugurtha sõda" ("Bellum Iugurthinum"). Nendele lisandus autori elu lõpul kirjutatud "Ajalugu" ("Historiae"), milles ta käsitleb kaasaja sündmusi (a. 78-67) ja mis on säilinud fragmentaarselt. Sallustius oli sisukas kirjanik. Oma ajaloolastes monograafiates püüdis ta end näidata erapooletu kiretu kroonikakirjutajana ja range moralistina. Tegelikult paljastab ta nõrdsinult Rooma nobiliteeti ja moraali langust. Seejuures pooldab ta senati võimu, kuid laiemaal õhiskondlikul baasil, nii et ka jõukad keskkihid pääseksid juhtivatele kohtadele vabariigis. Kogu "Catilina vandenõu" sisu on koondatud keskse kangelase õmber. Catilina on Sallustiuse käsituses Rooma kõlvatu aristokraatia tüüpiline esindaja. Laenanud Platonilt teooria täiusliku riigi järkjärgulisest halvemaks muutumisest, väidab autor, et laostumine on haaaranud kõik Rooma õhiskonna kihid ja Catilina on selle laostumise produkt. Käsitus on dramatiseeritud, jutustusse on põimitud tegelaste kõnesid ja kirju. Põhendades suurt tähelepanu Caesarile ja Cato Nooremale, suhtub autor Cicerosse ja ta tegevusse halvustavalt. Caesaril ja Cato võrdlev karakteristika, milles autor tõstab esikohale Cato paindumatu moraalise püsikindluse, on Sallustiuse monograafia parimaid lehekõlgi. Caesaril oli ta jõudnud juba mõnevõrra pattuda.

Veidi kaugemasse minevikku viib Jugurtha sõda käsitlev

monograafia, milles autor seab endale ülesandeks näidata Rooma aristokraatia omavoli, ahnust ja määdavust, nagu see ilmnes sõjas Põhja-Aafrikas, Numiidia kuninga Jugurtha vastu a. lll-105 e.m.a. Viimasel õnnestus mõned Rooma senaatorid ja väejuhid ära osta, mistõttu sõjategevus takerdus. Sallustiuse kangelaseks on aus kindlameelne väejuht Marius, Rooma demokraatia esindaja, kes viis sõja võiduka lõpuni.

Mõlema monograafia sissejuhatuses kõneleb autor inimloomusele omasest igavesest keha ja vaimu dualismist. Ainult vaimu võit keha üle võimaldab inimesel tõusta kõrgemale juhuslikkusest ja saada vabaks ning tugevaks. Oma "Ajaloos" püüab Sallustius näidata, et Rooma ajalugu kujutab endast lõpmatut rida tülisid pleebsi ja aristokraatia vahel, mis ainult vahetevahel välisohu tõttu vaibuvad. Selles klassivõitluses näeb autor inimloomuse halbade omaduste avaldumist.

Sallustiuse teostel on kindel koht rooma historiograafias. Sallustius oli tõsine ja iseseisev ajaloolane, kes püüdis sündmusi mõtestada, hea kirjandusliku portree meister ja omapärane stilist. Ta keel on kokkusurutud, lakooniline, autor jätab välja sidesõnu ja kasutab arhaisme, mis peavad ta jutustusele andma pidulikkuse ja vanaladina keele ranguse. Sallustiuse mõju all kujunes hiljem väljapaistva Rooma ajaloolase Tacituse stiil.

Lucretius (u. 98-55 e.m.a.). Rooma vabariigi kriisi olukorras, teravate võitluste ja sügavate vastuolude ajajärgul leidis Epikurose filosoofia rohkesti pooldajaid. Briti otssid lohutust Epikurose "ataraksias" keskkihtide haritud esindajad, kes olid väsinud kodusõjast ja poliitilise võitluse perspektiivitusest. Epikureismi poediks sai Titus Lucretius Carus, väljapaistva didaktilise poeemi "Loodusest" (ehk "Asjade olemusest" - "De rerum natura") autor. Ta elust on vähe teada. Ühe hilisantiikaja kristliku kirjaniku (Hieronymuse) kroonikas leiduva väheusaldatava teate järgi kannatanud Lucretius nõdrameelsuse hoogude all ja lõpetanud elu enesetapmisega. Ta lõplikult viimistlemata poeemi andis

pärast autori surma välja Cicero. "Loodusest" pole sugugi ainult värsistatud filosoofiline traktaat, vaid see on ühtlasi tõeline kunstiteos, tulvil kõrget paatost. Lucretius esineb siin valgustajana, kirgliku võitlejana usundi ja ebausu vastu, teaduslik-materialistliku maailmavaate kuulutajana. Epikurose filosoofiast käsitleb autor selle loodusteaduslikku osa, milles rünnatakse usku jumalate maailmavalitsemisse ja hauatagusesse ellu. Tõetavasti pole formaalselt Epikurose õpetus ateistlik: jumalad on Epikurose arvates olemas, kuid need täiuslikud olendid veedavad õndsat elu maailmadevahelises ruumis ega sega end maailma protsessi, mis toimub mehhaanika seaduste kohaselt. Epikurose eeskujul on Lucretius looduse tõlgendamisel materialist, kuid läheneb ühiskonna elu nähtustele idealistlikult vaatekohalt: ühiskonna pahede lähteks olevat inimeste väärad arvamusel. Nendest kõige ohtlikum on surmahirm, mida sisendavad religioossed kujutlused hinge hauatagusest elust. Sellest hirmust ülesaamine looduse materialistliku tõlgendamise varal avavat inimestele häirimatu elu perspektiivi.

Poem on kirjutatud heksameetris ja koosneb kuuest raamatust.

Esimenes raamatus esitatakse aatomiteooria. Poet väidab, et kogu maailmaruumis ei eksisteeri midagi peale igaveste ja jagamatute aatomite ja tühjuse. "Mitte millestki ei sünni midagi," mateeria on igavene ja hävimatu. Teises raamatus seletatakse, kuidas lõpmatu hulga nähtamatute väikeste kehakeste - aatomite - igavesest liikumisest tekib maailma mitmekesisus ja ta alatine uuenemine. Sünnib ja hukub lõpmatu arv maailmu, millede hulgas Maa moodustab vaid kübemekese. Kolmas raamat sisaldab õpetuse hingest ja vaimust. Lucretius eristab "hinge" kui elu keskust ja "vaimu" ("mõistust") kui teadvuse asukohta; mõlemad on vastastikku tihedalt seotud. Nad sünnivad ja surevad koos meie kehaga. Seega - "seni kui me oleme, pole surma, kui aga saabub surm, siis pole meid olemas". Hauatagune elu ja selle piirid on luuletajate välja mõeldud. Neljandas raamatus käsitletakse aistinguid ja taju. Aistingud on luuletaja arvates

reaalsete esemete materiaalsed kujutused ("viirastused"), mis eralduvad kehade pinnast ja tungivad meie meeleeelundesse. Raamatu lõpposas kirjeldab autor armastuselamusi, kujutab kibestunult armunu pettumusi. Viies raamat on pühendatud maailma tekkimise ja arenemise küsimustele. Tähed liiguvad, kuna ~~maa~~ seisab paigal. Maailm pole igavene, seda pole loonud jumalad, nagu tõendab juba maailma ebatäiuslikkus. Taimed, loomad ja inimesed on sündinud maast, mille sigitav jõud varem oli suurem praegusest. Inimkonna kultuur on veel noor ja täieneb äha. Edasi kirjeldatakse inimeste algset metsloomataolist elu ja sellele järgnenud materiaalse kultuuri tõusu ning ahiskondlike institutsioonide (perekonna, kogukonna, kuningavõimu, omandi, seaduste) arengut. Kuid kultuur ei tähenda ainult progressi; aplus, auahnus, võimuiha on selle negatiivsed küljed. Usk jumalaisse tekkis looduseaduste mittetundmisest ja hirmust arusaamatute loodusnähtuste ees. Kuuendas raamatus seletatakse loodusteaduslikust vaatekohast selliseid hirmuärata-vaid ja vanaaja inimesele arusaamatuid loodusnähtusi nagu müristamine, väik, maavärinad, vulkaanide pursked, ka haigused, epideemiad jm. Teose lõpposa ei jõudnud autor nähtavasti enam valmis kirjutada.

Lucretius oli filosoof ning luuletaja, "reibas, julge, poeetiline maailmavalitseja" (K. Marx) ja ta poeem kujutas endast tõelist kunstiteost. Ta maalib jõuliselt pilte loodusnähtustest, illustreerib abstraktseid teese näidetega elust, tunneb muret inimese õnne pärast, ta vaateväljast ei puudu ka inimese rasked kannatused (seda näitavad katku ja surma kirjeldused), ta kõneleb nõrdimusega veriste sõdade julmusest. Autori arhaistlik keel annab poemile mõnevõrra piduliku ilme, ehkki autor kasutab samuti rahvakeele väljendeid ega põlga neologismegi.

Hoolimata sisu raskusest sai Lucretiuse teos oma kunstiväärtuse tõttu antiikajal täieliku tunnustuse osaliseks. See mõjustas tunduvalt Vergiliust, Horatiust, mõnevõrra Ovidiust ja leidis vastukaja ka hilisemas rooma kirjanduses. Keskajal langes Lucretius unustusse, humaniste huvi-

tas ta eeskätt sõnakunstnikuna, kuna kiriku esindajad heitsid talle ette ta teravalt usuvastast orientatsiooni. Lucretiusest innustus Giordano Bruno, hiljem Goethe, XVIII sajandi materialistid nägid temas oma suurt eelkäijat.

Catullus (u. 87 - u. 54 e.m.a.). I saj. keskpaigaks oli poliitiline olukord Roomas üsna oluliselt muutunud. Rooma orjanduslik vabariik oli alistanud kõik Vahemeremaad, polnud seejuures provintsidele andnud mingeid administratiivseid õigusi, ei suutnud aga ka ise toime tulla ei suureks paisunud riigi valitsemisega ega Itaalia ühiskonna eri kihide kasvavate vastuoludega. Vana senativabariigi huvide kaitsjad pörkasid kokku diktaatorlike tendentside kandjatega (Marius, Sulla, Catilina, Caesar jt.) ja paratamatult lähenev vabariigi muutumine keisririigiks kulges Roomas aeglaselt ja piinarikkalt, poliitiliste intriigide, vandenõude, orjade ülestõusude ja kodusõdade õhkkonnas. Kui mõned siiralt uskusid Rooma kõlbelise tervenemise võimalusse ja otsisid selleks teid ja vahendeid, siis ühele osale ühiskonnast näis vaatlev ja mõtisklev jõudeelu, eriti aga kirjandusliku või teadusliku tegevusega täidetud elu mitte ainult täiesti loomulik, vaid ainuvõimalik eksisteerimisviis olevat. Suurenesid tendentsid eemalduda ühiskondlikust tegevusest, sulguda oma individuaalsesse maailma.

Senised rooma luule žanrid - eepos ja draama - taandusid II saj. lõpust alates juhtivalt kohalt rooma kirjanduses. Pärast Luciliust ei kerkinud mõnda aega silmapaistvaid luuletajaid esile. Seoses vabariigi lagunemise ja maailmavaate muutumisega tekkis mõnel kirjanduse esindajal huvi hellenismi kirjanduse ja nimelt Aleksandria luule vastu, mille väikevormid (epüllion, epigramm, elegia, idüll jt.) pakkusid avaraid võimalusi inimese sisemaailma ja ta intiimelu kujutamiseks. Aleksandria tüüpi "õpetatud" ja "kerge" luule sai nüüd omaseks ka rooma kirjanduses (nn. rooma aleksandrinism). Esmakordselt kujunes subjektiivne "mina" Roomas luule teemaks.

Uue suuna õitseng langeb I saj. 50. aastasse e.m.a.,

mil selle esindajad neoteerikud (kreeka k. uued (luuletajad), nagu neid nimetas Cicero) kirjandusse ilmusid. Neid ühendas sõprus ja kirjanduslike vaadete ühtsus. Kui teiste neoteerikute (Valerius Cato, Licinius Calvus jt.) loomingu on säilinud vaid üksikuid tsitaate, said selle koolkonna kõige andekama poeedi Catulluse luuletused märksa parema saatuse osaliseks.

Gaius Valerius Catulluse elulugu on kaunis puudulikult tuntud. Ta eluaeg oli lühike. Sündinud Veronas (Põhja-Itaalias), pääses ta tänu isa sidemeile Rooma kõrgemasse seltskonda, kus ta veetis aega priiskava noorsoo keskel, liikudes ühtlasi kirjanduslikes ringkondades. Et parandada oma halvenenud varanduslikku seisundit, läks ta a. 57 koos praetor Memmiuse saatjaskonnaga Bitüüniasse (Väike-Aasias), mis alles hiljuti oli saanud Rooma provintsiks. Ta külastas Väike-Aasia linnu ja tutvus idamaiste kultuste ning kunstiga. See matk andis küll võib-olla mõningat ainet ta luulele, kuid ei toonud Catullusele soovitud rikastumist. Jõudnud tagasi Rooma, esines ta muu hulgas rea luuletustega, mille teravik oli suunatud Caesarile ja ta käsilaste vastu, kuid Caesaril algatusel lõppes asi a. 54 leppimisega. Varsiti pärast seda Catullus suri.

Catulluse meie ajani säilinud luulepärand jaguneb nelja ossa. Ta on kirjutanud lühirikat ja juhuluulet, eleegiaid, epüllione ja lõpuks pamflette ning öelaid epigramme.

Ta lühirika peateemaks on armastus, esijoones traagiline armastus Lesbia (lesboslanna) vastu. Selle varjunime all, mis peab nähtavasti meenutama Sapphot, peitub antiikaja teadete järgi Clodia, senaator Metelluse abikaasa, Cicero poliitilise vastase rahvatribuun Clodiuse õde, Rooma seltskonnas tuntud daam, kelle ebamoraalsust Cicero ära märgib. Catullus on pühendanud Clodiale rohkesti luuletusi, algul röömsatoonilisi, hiljem nukraid ja puhuti raevukaid. Catulluse lembeluule on siiras, ta värsid liigutavad sisult ja laimatud vormilt. Armastus Lesbia vastu oli poeedile üleva röömu lätteks, ent ühtlasi raskeks, piinarikaks elamuseks. Armastuse õnn ja esimesed kohtumised, lah-

kuminekud, tülid ja leppimised, lõppeks sügav meeleheide teadmisesest, et Lesbia murrab talle truudust, et ta on kõlvatu, siiras tahe vabaneda sellest ainult kannatusi tekitavast kirest, heitlus armastuse ja vihkamise vahel - selline on Catulluse lembeluule sisu. Ühes oma kuulsaimas luuletuses ("Vivamus, mea Lesbia...") pöördub ta Clodia poole hoogsa üleskutsega: "Elagem, mu Lesbia, armastades teineteist, ja ärge andkem krossigi üllirangete vanameeste torisemise eest. Päike võib loojuda ja uuesti tõusta; kui aga kord loojub meie lähike päev, tuleb meil magada lõpmatut ööd. Anna mulle tuhat suudlust ja seejärel sada, siis uuesti tuhat ja jälle sada... Ja kui me jõuame mitme tuhandeni, ajame me arve segi, et me seda ei teaks ja et öel kadetseja ei saaks meid kurja silmaga kaetada, kui ta teaks, kui palju me sinuga oleme suudelnud."

Vana-Rooma traditsiooniliste käitumisharjumiste seisukohalt näis inimese armuelu sfäär väheolulisena. Catulluse lühirikas avaldub esmakordselt armastus suure, võimsa, hingestatunud, inimest ülendava tundenärvana. Seetõttu meenutavad mõned Catulluse luuletused uusaja lebelühirika parimaid näidiseid. Ent poeedi ülev armastus satub teravasse vastuolulise reaalse tegelikkusega, Lesbia murrab truudust Catullusele ja viimane häbimärgistab teda värssides, mis on kannatud sügavast valust, sisaldades ühtlasi öelat mõnitamist. Kuuldavõetud armastuse õndsuses kui ka meelcheites hävinud õnne pärast on luuletaja tabanud selliseid tundetooni, mis veel tänapäeva lugeja hinges vastukõla leiavad.

Neoteerikute üheks luulele esitatavaks nõudeks oli mõttemäng; igas luuleteoses pidi ilmema mitte ainult autori haritus, vaid ka leidlikkus ja teravmeelsus. Catulluse arvukad juhuluuletused, mis on enamasti adresseeritud ta sõpradele, veetlevadki oma vaimukuse, ühtlasi aga ka huumori, siiruse ja hingelise soojusega. Vastandiks nendele on ta epigrammatiline pilkeluule. Tõsi küll, mitte kõik Catulluse epigrammid pole öela iseloomuga ja mitte kõik ta agressiivse tendentsiga luuletused ei kuulu epigrammide liiki. Catulluse pilge on terav ja halastamatu, alati

suunatud kindlate isikute pihta. Ta eespool mainitud in-vektiivid Caesari vastu on poliitilist laadi, reas luule-
tustes rünnatakse aga arhaistliku suunaga poeete ja pil-
gatakse mõningaid isikuid nende kõlvatuse ja muude pahe-
de pärast. Ta epigrammid on napolisõnalised, nende struk-
tuur ja keel on lihtsad, esineb rohkesti lihtrahva sõnu
ja isegi jämedat sõimu. Sageli kasutab autor folkloorseid
valemilisi väljendeid.

Catulluse pikemad teosed kuuluvad peamiselt Aleksand-
ria stiilis "õpetatud" luule liiki. Nii tõlkis ta Kalli-
machose eleeogia "Berenike juuksekihar" ladina keelde, ja
nagu võib otsustada originaali hiljuti leitud katkendite
järgi, on tõlge meisterlik. Kõige tähtsamaks Catulluse
teoseks selles laadis tuleb pidada heksameetris kirjuta-
tud epüllioni "Peleuse ja Thetise pulm", mille koostami-
sel on kasutatud hellenistlikke allikaid. Põhiteemale -
pulumale - on teoses ruumi antud vähem kui vahelekiilutud
episoodidele. Autori peamine tähelepanu on pööratud mee-
leolude kirjeldamisele, psühholoogilistele motiveeringu-
tele, pateetilistele kõnedele. Detailselt kirjeldatakse
kingitusi noorpaarile. Eriti üksikasjalikult peatub autor
müüdil Ariadnest, mille sisu on kujutatud pulmasaali kau-
nistaval vaibal.

Lõpuks märgitagu, et Catulluselt on säilinud ka kaks
epitalaamioni, mis osutavad Sappho loomingu tundmisele.

Kõigi nende teoste puhul tõrjub autori andekus eema-
le mõtte mingist matkimisest. Oma Aleksandria eeskujusid
kasutab Catullus ainult sobiva ainesena ja jääb tõeliseks
rooma luuletajaks.

Tänu õnnelikule juhusele on selle silmapaistva rooma
lühriku teosed alal hoidunud. Catulluse kodulinna Vero-
nas oli säilinud üks eksemplar luuletaja teoste käsikirju,
mis leiti XIV saj. vanaaegse koli hulgast. Sellest ajast
peale omandas Catulluse intiimne lührika kindla koha maail-
makirjanduse pärandis.

ROOMA KIRJANDUS KEISRIRIIGI AJASTUL.

1. Augustuse aeg.

Rooma õhiskond ja kultuur Augustuse ajal. Keisririigi rajamisega tegi Octavianus (kes sai a. 27 e.m.a. senatilt aunime "Augustus", mis tähendab "ülev") lõpu kodusõdadele. Tulnud võimule alamkihtide toetusel, asus ta pärast oma positsiooni kindlustamist otsima kokkulepet ülemkihtidega. Võitluses hellenistlike provintsidega, kus valitses Augustuse vastane Antonius, ühendas Augustus enda ümber kogu Itaalia ja tänu Augustusele säilitas Itaalia esikoha ja majanduslikud eelised keisririigis. Sel alusel võis Augustus taotleda aristokraatia poolehoidu. A. 43 e.m.a. teostas Octavianus oma esimese riigipöörde (nn. II triumviraat), mis andis talle võimu Itaalias. Pärast Actioni lahingut (a. 31 e.m.a.) õnnestus tal ühendada kogu Rooma riik oma valitsuse alla, ja ehkki ta a. 27 e.m.a. loobus avalikust diktatuurist ja formaalselt taastas vabariigi (säilisid senat, konsulid ja muud vabariiklikud institutsioonid), jäädas ise printsepsiks (s.o. esimeseks kodanikuks riigis), hoidis ta enda käes kõrgemat sõjaväelist võimu, nii et vabariik eksisteeris vaid näiliselt. Kui Augustus a. 14 m.a.j. pärast pikka valitsemist suri, püsis sõjaväelisele diktatuurile tuginev keisririik kindlana ja Rooma orjanduslik õhiskond ei mõelnudki enam tagasipöördumisest vabariiklikule korrale.

Augustuse ideoloogilisele poliitikale oli iseloomulik Rooma mineviku ülistamine, religiooni ja moraali alal "esivanemate kommete" taastamine. See ametlik ideoloogia käsitas Augustuse valitsusaega kui mingit "kuldset ajajärku", mis tõi maa peale "vagaduse" ja "ustavuse". Hellenistlike valitsejate eeskujul laskis Augustus osutada oma isikule jumalikku austust (ehkki ta ametlikult sellest keeldus), ta oli "lunastaja", pimeduse ja kurjuse võitja, rikkuste

ja kultuurihõvede jagaja. Caesar, kelle järglaseks Augustus end pidas (Caesar oli Augustuse emapoolne vanaonu), ülen-
dati jumalaks. Nii kujunes Roomas keisrite kultus nende kuulutamise-
ga pärast surma jumalaiks.

Augustuse ametlik käsitus ta võimust ja tegevusest on leidnud selge väljenduse ta enda koostatud dokumendis "Teod" ("Res gestae"), kus printseps loetleb oma teeneid sise- ja välispoliitika alal ja kulutusi, mis ta on teinud "riigi ja rooma rahva kasuks". Augustus esineb siin mehisuse ja halastuse, õigluse ja vagaduse kehastusena ja loetletud "teod" peavad olema nende omaduste illustratsiooniks.

Augustuse loosungid ei leidnud mitte kõikjal pooldamist. Keisril tuli võidelda opositsiooniga, mida esines rahva eri kihtides, kuid laialdased Itaalia elanikkonna massid, kes igatsesid pärast kodusõdade raskeid aastakümneid rahu, nägid keisrivõimust ainust väljapääsu. Seetõttu ei tähendanud ideoloogiline opositsioon mingit tõsist ohutu keisririigi režiimile.

Kirjanduses oli vabariigilt keisririigile ülemineku periood (u. a. 40-15 e.m.a.) rooma luule suurima õitsengu ajaks, "kuldseks ajajärguks"; alates Augustuse valitsemisaja teisest poolest võib täheldada juba languse tunnuseid. Tekkis reaktsioon aleksandrinismi ideetuse vastu, tõusis teoste ideeline tase, pöörduti tagasi klassikalise stiili ja harmoonilise vormi juurde. Loodi rooma luule uus stiil, milles hellenismi peen sõnakunst ühines kreeka kirjanduse klassikaliste näidiste suure mahuga. Kajastades Rooma keisririigi üksikindiviidi maailmatajumist, ei omanud rooma luule seda rahvalikku iseloomu, mille poolest silmapaistis kreeka polise klassikaline kirjandus, ta ei käsitle-
lenud nii teravaid ja sügavaid probleeme kui V sajandi atika draama; ka kaldus ta idealiseerivalt kujutama tegelikkust. Kuid inimese elamuste ja tunnete kirjeldamise intensiivsusest meenutab see uusaja, eriti Euroopa absolutismi kujunemise aja luulet ja kujutab endast kõige silmapaistvamat nähtust kogu antiikaja hilisemas kirjanduses.

Kirjanduse sisukuse tõstmist taotlev suund leidis poolehoidu ka ametlikult. Augustus ise ja ta lähemad abilised püüdsid teadlikult ja plaanikindlalt mõjustada ideoloogiat ja kasutada kirjandust uue korra aluste propaganda vahendina.

Augustuse sõber, rikas aristokraat Maecenas koondas enda ümber noori luuletajaid ja taotles nende loomingut suunata ametliku ideoloogia huvides. Tema kirjanduslik ring oli tähtsaimaks rooma luule uue liikumise keskuseks, sellesse kuulusid ajajärgu suurimad poeedid Vergilius ja Horatius. Mõnevõrra tagasihoidlikumalt suhtuti uuesse korrasse väejuhi ning kõnemehe Messala kui ka kõnemehe ning ajaloolase Asinius Pollio majas koos käivais kirjanduslikes ringides. Huvi kirjanduse vastu kasvas suuresti ja eriti luuletamine muutus aktiivsest poliitilisest tegevusest eemaldatud aristokraatia harrastuseks. Võib loetleda umbes poolsada Augustuse ajajärgu luuletaja nime, kuid enamik teisejärgulisi poeete langes unustusse juba järgmiste sugupõlvade ajal. Seevastu juhtivad luuletajad tunnistati peatselt rooma kirjanduse klassikuiks ja nende looming on jõudnud meieni üsna täielikul kujul.

Suurt huvi äratas ka kõnekunst, mis eelnenud ajajärgul oli etendanud tähtsat osa; kuid uus kord ei soodustanud selle sõnakunsti haru arengut. Poliitiline kõne oli keisririigi tekkimisega kaotanud igasuguse tähtsuse, kuna kohtukõne võimalused märksa ahenesid. Nagu hellenistlikus Kreekaski, omandas rooma kõnekunst retoorilise deklamatsiooni iseloomu, s.o. kõnesid koostati fiktiivseil, elukaugeil teemadel. Vastandina luules valitsevale klassitsismile arendati retoorilises proosas närvilist afekteeritud stiili, Cicero voolav periood asendus lühikeste lihvitud lausete kiire vaheldusega. Deklamatsioonide harrastus oli juba algava languse ja elu sisukuse kahanemise sümptomiks.

Vergilius. Publius Vergilius Maro (70-19 e.m.a.) sündis Põhja-Itaalias Mantua (nüüdse Mantova) lähedal alamkihist pärit maaomaniku pojana. Omandanud hariduse Mediolanumis

(nõudses Milaanos), Põhja-Itaalia kultuurikeskuses, siirdus ta 50. aastate lõpul Rooma täiendama end kõnekunsti ja filosoofia alal. Kuid advokaadikarjääriks, milleks Vergilius end ette valmistas, puudusid tal kõnemehe võimed, ta pöördus varsti kodukohta tagasi ja asus oma mõisas tegelema põllumajanduse alal ja kirjandusliku tööga. Mõnede luuletustega äratas ta mõjuka riigitegelase ja kirjaniku Asinius Pollio tähelepanu, ja kui pärast vabariiklaste lüüasaamist a.42 Philippoi lahingus võidukad diktaatorid Octavianus ja Marcus Antonius hakkasid veteranidele Põhja-Itaalias maid jagama ja Vergiliuse mõis sellega seoses konfiskeeriti, tühistati Asinius Pollio eestkostmisel konfiskeerimise otsus. Veidi hiljem tuli Vergiliusel siiski kodukohast lahkuda ja asuda Rooma, kus ta soosijad (kelle hulka kuulus ka Maecenas) rikkalike annetustega võimaldasid talle majandusliku heaolu. Vergilius ei elanud muide põsivalt oma majas Roomas, vaid viibis enamjaolt Lõuna-Itaalias, peamiselt Neapolis (nõudne Napoli).

Vergiliuse nooreea lühirilised luuletused, milles on tunda neoteerikute, eriti Catulluse mõju, avaldati alles pärast luuletaja surma kogumikuna "Catalepton". Võimalik, et mõned luuletused selles kogumikus ei kuulu Vergiliusele. Põsivama jälje Vergiliuse hilisemale loomingule jätsid epikuurlaste õpetused eraellu eemaldumise ja vähesega rahuldumise eelistest. Ta esimene suurem luuleteos oli "Bucolica", mis valmis umbes a. 42-39. Järgmiseks oli poem "Georgica", mille autor kirjutas Maecenase soovitusel. Vergiliuselt, kes üldse polnud väga viljakas ja hoolikalt ning kaua viimistles oma värse, nõudis see teos üle 7 aasta (37-30) tööd. A. 29 kuni surmani kirjutas ta oma suurimat ja tähtsaimat teost "Aeneis". Harrastades küll rahulikku paikset eluviisi, võttis Vergilius viiekümneaastaselt ette matka Kreekasse ja Väike-Aasiasse, et tutvuda nende kohtadega, kus rändasid ta "Aeneise" tegelased. Ent jõudnud Ateenasse, ta haigestus raskesti, asus viibimata koduteele ja suri kohe peale Itaalia rannikul maabumist Brundisiumis (nõudne Brindisi) 21. septembril 19. a. Ta põrm maeti Neapolisse.

On säilinud ta hauakiri, mis sisaldab mõnesõnalist kokkuvõtet luuletaja elust ja loomingust:

Mántua mé genuít, Calabrí rapuére, tenét nunc
Párthenopé; cecini páscua, rúra, ducés.

(Mántua mú sünnitánd, Kalaabria rõõvind, näüb léban
Párthenopés; minu laul - kärjamaad, põllud ja júhid.)

Vergiliuse "Bucolìca" koosneb 10-st heksameetris kirjutatud luuletusest - ekloogist. /Ekloog (kreeka sõna) - valik, väljavalitu, s.o. eraldi avaldatud väheldane teos või osa teosest./ Nendes matkib autor Theokritose karjaseluulet, ehkki Vergiliuse ekloogid mitmeti erinevad kreeka luuletaja karjaseelu idüllidest. Theokritos kujutas karjaseid mõninga irooniaga, rõhutades nende välist rohmakust ja vaimset primitiivsust, Vergiliusel aga puudub see distants autori ja ta teose tegelaste vahel. Ta ekloogid on loodud kodusõja aastail ja autor nagu põgeneb oma teoses julma tegelikkuse eest looduse maailma, kus ta tegelased anduvad armastusele ja luulele. Ta karjased on hästi informeeritud Rooma kirjanduselust ja sõbralikes suhetes uue suuna luuletajatega, nad on andekad ja haritud mehed, kes vaid kannavad karjase rüüd. Ekloogide tegevus toimub vabas looduses, karjased istuvad puude varjus või kõnnivad mõõda metsi ja välju, veetes aega vestluse ja lauluga ning võisteldes mõnikord laulude improviseerimises. Tinglikku karjaseellu tungivad kohati kaasaja sündmused.

Vergilius kasutab õige rohkesti oma eelkäijate, peamiselt Theokritose luuleainestikku. Mõned puhtbukoolilised ekloogid (näit. II ja III) kujutavad endast nagu mosaiiki Theokritose ja autori kaasaegsete luuletajate teoste katkendeist, kusjuures ohtralt rakendatakse kontaminatsiooni. Karjaste vestlustes mainitakse mõningaid reaalse elu seiku (kehvad hurtsikud, kivised karjamaad, karm elu, ihnsad peremehed), kuid autori peamine tähelepanu on pööratud sellele, mis juhib karjased kõrvale elu raskustest, nimelt looduse tundelisele tajumisele. Luuletaja kujutab suure siiruse ja südamlikkusega loomi, taimi, vilju ja lilli, kõik

see moodustab oma värvirikkusega piduliku tausta, millel hargneb tegelaste elu.

Karjaste laulude peamise sisu moodustavad armunu sõdamepuistamised ja kaebused. Õnneliku armastuse kõrval kujutab luuletaja ka vastamata jäänud kiindumuse piinu. Näiteks jutustatakse X ekloogis (Vergiliusele mitteomasest humoristlikus toonis) Gallusest, kes kannatab armupiinu, unistab vaiksest karjaseelust, tahab vabaneda oma kirest, kuid peab lõpuks tunnistama:

Armastus võidab ju kõik ja meiegi alistume talle.

Gallus, kellest siin on jutt, Vergiliuse lähedasi sõpuru ja tuntud eeleegiline luuletaja, oli kõrgeis riigiameteis, sattus aga Augustuse juures ebasoosingusse ja tappis enda (a. 26 e.m.a.). Ta teosed pole säilinud, kuid X ekloogis on Vergilius nähtavasti suurel määral kasutanud Galluse enda eeleegiate motive.

Omapärane on VI ekloog, pühendatud Varusele, kes osutas Vergiliusele abi ta mõisa tagasisaamisel. Autor jutustab siin metsadeemonist Silenosest, kes oma laulus kõneleb maailmalaotuse tekkimisest, õnnelikust Saturnuse ajast jm. Kuulates tarka Silenost faunid ja metsloomad tantsivad ning tammed kõigutavad latvu laulu taktis.

Kuulsaks saanud IV ekloogis, mille adressaadiks on Vergiliuse soosija ja innustaja Asinius Pollio, kuulutab luuletaja pidulik-uduses oraaklistilis ühe poeglapse, tulevase õiglase maailmavalitseja sündi Pollio konsulaadiaastal, s.o. a. 40 e.m.a. Selle poeglapse eluajal, ennustab Vergilius, tuleb maa peale tagasi "kuldne ajastu". Et autor ekloogi alguses pöördub Asinius Pollio poole, levis arvamus, et ekloog on pühendatud Pollio vastsündinud pojale ja kõik pidulikud ennustused on lihtsalt õnnitlused vanematele lapse sündimise puhul. Oli ka teisi ekloogi tõlgendusi. Vanaaja kristlased aga väitsid, ekloogis olevat ennustatud Kristuse sündi, mistõttu kirik keskajal austas paganlikku poeti kui kõrgeima tarkuse valdajat ja kristluse eelkäijat. Selles vanakristlikus tõlgenduses on niipalju tõtt, et Vergi-

lius "õpetatud" luuletajana kasutas neidsamu hellenistlikke kujutlusi jumalaist-lunastajaist, milledest tekkis ristiusk.

Bukoolilise luule alal lõi Vergilius uut tüüpi lüürika. Ta kujutas utoopilist, ideaalset maailma, kus pole hädasid, muresid ega tülisid, ning käsitles üksikisiku subjektiivseid tundeid ja armuelamusi. Ka rikastasid ta ekloogid ladinakeelt. Pikad ja keerukad vanaaegse rooma luule perioodid asendusid lähemate lausetega ilma kõrvallausete kuhjamiseta, vārss muutus voolavaks ja laulvaks.

Teosega "Eucolica" tõusis Vergilius rooma luuletajate esiritta ja ta valmisolek tunnustada uut korda lähendas teda valitsevale ülemkihile. Koos oma sõbra Varusega pääses ta nüüd Maecenase ringi. Octavianusele ja Maecenasele ongi pühendatud ta järgmine teos, heksameetris kirjutatud didaktiline poeem "Põllutööst" ("Georgica"), mille ta avaldas a. 29 e.m.a. "Õpetatud" luuletajana ammutas Vergilius andmeid kreeka ja rooma kirjandusest, kuid lõi originaalse luuleteose, milles leidsid vastukaja ka ta kaasaja sündmused. Autor oli maal üles kasvanud ja maaelu ning -töödega hästi tuttav. Muidugi polnud poeem mõeldud põllutöö käsiraamatuks, vaid selle didaktiliseks eesmärgiks oli eeskätt rõhutada põllumehe töö kõlbelist väärtust, näidata selle rõõme ja ülistada üldse põllumajanduslikku tegevust. Itaalia oli sel ajal saanud uue režiimi tugialaks ja Augustus kandis suurt hoolt ta hüveolu eest. Itaalia põllumajandus sai rängalt kannatada kodusõdade ajal ja korduvalt oli Roomas üles kerkinud küsimus väikepõllupidamise taastamisest ja linnade parasiitlike masside mõninga osa suunamisest tagasi maale. Uus võim osutus selle küsimuse lahendamisel lõppeks sama jõuetuks nagu endinegi, kuid Octavianus ja ta lähim ringkond olid arvamusel, et uus režiim peab põllumajanduse taas õitsengule viima.

Autorit huvitavad põllutöö protsessid ning loomade ja taimede elu, mida kirjeldatakse hea asjatundmisega. "Georgica" I raamatus loendab autor eri muldade omadusi ja nende harimisviise, kõneleb seemnete külvieelsest ettevalmis-

tusest; II raamatus käsitletakse puude ja eriti viinapuuliikide pookimist; III raamat on pühendatud loomakasvatusele, poeet jutustab, kuidas tuleb hobuseid taltsutada ja välja õpetada, kuidas kohelda tugevaid härgi ja õrnu vasikaid; IV raamatus kirjeldatakse mesilaste eluviisi ja nende hooldamist, ühtlasi tutvustatakse lugejat mündiga jumalusest Aristaiosest. Ekloogides vaadeldi maaelu jõudeaja veetmise seisukohalt. "Georgioas" seevastu rõhutatakse tööd. Viitamine töö tähtsusele lähendab Vergiliust Hesiodosele. Ent kui "Tööde ja päevade" autor oli realistlikult kujutanud talupoja karmi elu ja rasket sotsiaalset seisundit, mähib Vergilius maaelu idealistliku utopia uduvinessse; ta vaateväljale ei mahu sellised nähtused, nagu suurmaamandus, maatus, orjatöö põllumajanduses.

Teos sisaldab rohkesti poetilisi kõrvalepõikeid. Näiteks on II raamatusse põimitud kiidukõne Itaaliale. Luuletaja võrdleb oma kodumaad idamaadega; viimased on tulvil muinasjutulisi rikkusi, haruldasi taimi ja loomi; ta eelistab siiski Itaaliat, viljakat pehme kliimaga maad, kus elab tubli rahvas ja on säilinud kommete puhtus. Kõrvalepõigetes leidub ka rohkesti Octavianuse ülistamist. Poeemi kompositsioonis on taotletud valguse ja varju vaheldumist. I raamat lõpeb kodusõja sünge ja pahaendelise kujutusega, II - talupoja õnneliku elu vaimustatud ülistamisega, III - kohutava epideemiaga, IV - röömsa epüllioniga mesinduse kaitsjast Aristaiosest.

Tähtsaimaks ja suurimaks Vergiliuse teoseks kujunes suure kuulsuse omandanud eepiline poeem "Aeneis". Selle peakangelaseks on troojalane Aeneas, kuningas Anchisese ja jumalatar Venuse poeg, kes "Iliases" esineb mitmel korral silmapaistva troojalaste juhina. Poeem jaguneb kompositsioonilt kahte ossa: kuues esimeses laulus käsitletakse Aenease rännakuid, järgmises kuues laulus Aenease võitlusi Itaalias kohalike hõimudega. Vergilius võttis mitmeti eeskujud Homeroselt, nii et "Aeneise" esimest poolt võib pidada "Odüsseia" ja teist poolt "Iliase" jälgenduseks, kuid Ho-

merose ja Vergiliuse poemide sarnasus on peamiselt välist laadi. Ehkki autor on kasutanud mitmeid teisigi kirjandusteoseid (näit. Apolloniose "Argonautikat"), moodustab "Aeneis" siiski suure kunstiväärtusega iseseisva terviku.

"Aeneis" algab jutustusega Aenease viimastest eksirännakutest, kuna eelnevatest sündmustest kuuleme hiljem kangelase enda suust. Pärast seitse aastat kestnud rännakuid on Aeneas oma laevade ja meeskonnaga lähenemas Itaaliale, ta meresõitude lõppeesmärgile, kuid vihane Juppiteri abikaasa Juno, Trooja vaenlane, saadab kohutava tormi, mis paiskab Aenease laevad laiali. Järgneb stseen Olümposel, kus Juppiter avab Venusele Aenease ja ta järglaste tulevase saatuse ning ennustab Rooma riigi vägevust ja suurust. Ka edasises jutustuse käigus vahelduvad stseenid Olümposel maapealsetega. Aeneas oma kaaslastega on jõudnud Liibüa randa (Põhja-Aafrikas) Kartaago lähedale. Selle võimsa linna rajas kuningatar Dido, kes oli põgenenud Tüürosest pärast seda, kui ta vend tappis kurikavalalt ta armastatud abikaasa. Dido võtab lahkesti vastu Kartaagosse ilmunud Aenease ning ta kaaslased ja nende auks korraldatakse õhtul pidulik koosviibimine. Seal jutustab (II ja III laulus) Aeneas kuningatari soovil oma õnnetustest ja rännakutest. Ta alustab sellest, kuidas salakavalad kreeklased, kes 10 aasta jooksul ei suutnud vallutada Troojat, silmakirjaks lahkusid Trooja alt, jättes merekaldale tohtu puuhobuse selle sisemusse peidetud relvastatud jõuga. Ühe troojalaste petmiseks mahajäetud kreeklase soovitusel viisid Trooja elanikud hobuse linna, kusjuures preester Laokooni, kes püüdis troojalasi meeletust teost tagasi hoida, kägistasid koos ta kahe pojaga kaks merest tulnud hiiglamadu. Öösel tungisid tagasipöördunud kreeklased linna, mille väravad avasid neile puuhobusest väljunud sõdurid. Verises heitluses langesid kuulsad Trooja kangelased. Kui Achilleuse poeg Pyrrhos tappis metsikult ohvrialtari juures ka kaitsetu rauga Priamose, loobus Aeneas Venuse manitsusel edasisest võitlusest ja lahkus põlevast linnast koos oma kaaslaste, poja Ascaniuse (teise nimega Iulus) ja

naise Creusaga (kes teel sai surma), kandes seljas elatanud isa Anchisest. Kogu selle Trooja lahingu kirjelduse eesmärgiks oli vapustada kuulajaid kohutavate ja liigutavate Trooja kannatusstseenidega, võtta kreeklastelt võitjate aupaieste ja õigustada poeemi peakangelase põgenemist.

Järgmises, kolmandas laulus kõneleb Aeneas oma eksirännakutest, mis viisid ta Traakiasse, Delosele, Kreetale ja mujale. Epeirooses (Põhja-Kreekas) võttis ta lahkesti vastu Andromache, kes nüüd oli abielus Priamose teise poja Helenosega. Lõpuks jõudis ta Sitsiiliasse, kus suri ta isa Anchises. Sealt Itaaliasse suundudes sattus Aeneas selle tormi kätte, millest kõneldakse poeemi alguses.

Neljas laul on teise laulu kõrval "Aeneise" kõige mõjuvamaid ja pateetilisemaid osi, mille järelkaja leidub isegi uusaja kirjanduses. (Sellest "Aeneise" episoodist innustus näiteks Shakespeare Otello ja Desdemona kujude loomisel.) Aenease vägitegudest vaimustatud Dido armus temasse, ent ta oli seotud surnud mehele antud truudusetõutusega ja ta hinges toimus raske heitlus kohusetunde ja tärkava kire vahel. Lõpuks äikse ajal, mis tabas neid jahil, leidsid nad varju koopas, kus algaski nende armulugu. Kuid Aeneast ootas suur tulevik Itaalias, kuhu teda jumalad suunasid, ja ta ei saanud jääda Dido juurde. Kui Aenease laevad lahkusid Aafrika rannikult ulgumerele, heitis Dido enda, needes Aeneast ja ennustades tulevasi sõdu Rooma ja Kartaago vahel, lõõmavale tuleriidale ja pistis samal hetkel enda läbi mõõgaga, mille Aeneas oli talle kinkinud.

Viiendas laulus saabus Aeneas teistkordselt Sitsiiliasse, kus korraldati mängud surnud Anchisese mälestuseks. Pikkadest eksisõitudest tündinenud Trooja naised süütasid laevad põlema, et edasisõitu takistada, kuid Aenease palvel saatis Juppiter vihma, mis kustutas tulekahju. Aeneas asus Itaalia suunas teele. Kuuendas laulus kirjeldataksegi Aenease jõudmist Itaaliasse ja ta kohtumist Cumae linnas ennustajanna Sibyllaga, kellega koos Aeneas laskub maailma, mida Vergilius kirjeldab üksikasjalikult. Neile

ilmuvad vastu mitmed koletised, nad uinutavad Kerberose ja kohtavad hulga surnute varje. Tartaroses, allmaailma kõige sügavamas kohas, kannatavad igavesi piinu suured mütoloogias tuntud patused. Siis jõudsid Aeneas ja Sibylla Eldäsiumi, kus veetsid õndsat elu õiglasel ja kus Aeneas kohtas oma isa Anchisest. Seistes kõrgel künkal, vaatlesid nad, kuidas nende tulevaste Itaalia järglaste hinged valmistuvad tõusma maa peale. Itaalia riigi tulevase rajaja Aenease eest mõelduvad ta pojad, pojapojad ja kauged järglased kuni Octavianus Augustuseni välja. Anchises pöördub oma tulevaste järeltulijate poole tähendusrikaste sõnadega: harrastagu teised (s.o. kreeklased) kunsti ja teadust, sina aga, roomlane, valitse rahvaste üle! Seejärel pöördub Aeneas koos Sibyllaga maa peale tagasi oma missiooni täitma.

"Aeneise" teises pooles kirjeldatakse Aenease sõdu Itaalias, mida tal tuli pidada sealsete hõimudega. Nende eesotsas seisis rutulite hõimu juht Turnus, Latsiumi kuninga Latinuse tütre Lavinia peigmees. Kuid jumalate tahetel peab Lavinia saama Aenease naiseks. Juno saadetud õel tülijumalatar õhutas Turnust võitlusse astuma. Aeneas tõttas abi otsima Euanderilt, Arkaadiast pärinevalt kreeklaselt, kes valitses lihtsa ja vaese rahva üle neis kohtades, kus tulevikus tõuseb võimas Rooma. Sel ajal, kui Aeneas viibis Euanderi juures, piirasid ta laagrit vaenlased, ja noored kangelased Nisus ja Euryalus, keda sidus helge sõprus, pakkusid endid sellest Aeneasele teatama, kuid langesid mõlemad ebavõrdses võitluses. Üks lahing järgneb teisele, langeb Euanderi poeg, vapper Pallas, hukuvad ka Turnuse liitlased. Lõpuks, nähes toimuva verevalamise mõttetust, teeb Turnus Aeneasele ettepaneku otsustada sõja tulemus kahevõitluse teel. Turnuse saatuse on jumalad ette määranud. Juno loobub oma vaenust Aenease vastu tingimusel, et troojalased segunevad latiinidega ja võtavad omaks latiinide keele ning kombed. Toimub kahevõitlus ja Turnus langeb Aenease kätte läbi. Turnuse surmaga lõpebki "Aeneis".

Vergilius lõi "Aeneise" näol monumentaalse eepilise teose, milles täies vastavuses Augustuse ideoloogilise poliitikaga tõsteti esile Itaalia kui Rooma riigi keskne osa ja idealiseeriti Itaalia minevikku, ta kombeid ja uskumusi. See on Augustuse ajajärgu klassitsismi tähtteos. Kogu Rooma saatus on "Aeneises" jumalate poolt ette määratud, iga Aenease samm piiritletud, ta esineb ainult jumalate tahte täpse täideviijana ja on ise sellest teadlik. Ta teab ette, et ta võidab latiinid ja et ta järglased saavad Itaalia valitsejajaks; ta teab, et mõõda pikka ja rasket teed edasi liikudes Rooma riik jõuab oma haritippu, milleks on Augustuse valitsusaeg. Seega on mütoloogilisse poemi toodud tulevikku suunatud ajalooline perspektiiv.

Vergiliuse loodud Aenease kujus on leidnud äldistatud väljenduse need moraalised omadused, mis olid omased kauge mineviku kangelastele ja mis pidid uuesti ilmema poeedi kaasaegseil Rooma valitsejail. Aukartus jumalate ees, arukus, austus vanemate vastu, leebus, õiglus, mehisus - selliste omaduste kandja on Aeneas. Täiesti negatiivseid kujusid "Aeneises" ei esine. "Aeneise" kangelased käivad se-da teed, mille saatus on nendele määratud, viigu see siis võidule või hukuni. Saatuselise alistumise paratamatus on Aenease kujule lisanud loobumuse ja nukruse jooni. Homeroose eeposte rahulik jutustav laad on Vergiliusele võõras, ta teose põhitoon on lüürilis-dramaatiline, mis peab vapustama ning erutama lugejat. Iga "Aeneise" lause on sisuküllane ja kooskõlas teose sügavalt läbimõeldud ideega. Ta heksameeter on voolav ja nõtke, selle kõlavarjundid ja rütmivaheldused harmoneeruvad väljendatava sisuga.

Antiikaja teateil olevat Vergilius esialgselt koostanud "Aeneise" sisukokkuvõtte proosas, jaganud aine 12 raamatuks ja seejärel asunud teose värsistamisele, mis nõudis kauaaegset pingelist tööd. A. 19 e.m.a. oli poeem mustandis valmis ja autor kavatses veel kolm aastat pühendada selle lõplikule viimistlemisele, kuid surm jõudis kavatsusest ette. Surma eel tahtis Vergilius oma poemi põletada ja keelas selle avaldamise. Augustuse soovil avaldasid au-

tori sõbrad siiski "Aeneise" sel kujul, nagu Vergilius selle oli jätnud. Seetõttu esineb poemis kohati poolikuid värsiridu ja muid vähemärgatavaid puudusi.

Vergiliuse looming saavutas äsna varsti üldise tunnustuse. Vergilius muutus klassikuks, kogu hilisemale rooma luulele oli ta eeskujuks, rooma koolis põhiliseks autoriks, kelle teostest õpiti keelt ja stiili. Ta teosed tõlgiti kreeka keelde. Vergilius sai varsti populaarseks ka Rooma riigi rahvamassides ja ta värsse kasutati pealis- ja hauakirjadeks, nende järgi ennustati, muutes ta teosed mingisugusteks pühadeks raamatuteks. Ka keskajal austasid kristlased Vergiliust kui "Kristuse tuleku" ennustajat, ta teostest arvati leida sügavmõttelisi allegooriaid, teda ennast käsitati kui võlurit. Dante valis "Jumalikus komöödias" Vergiliuse oma teejuhiks hauataguses maailmas. Uusajal vajas Vergiliuse kui prohveti ja võluri kuju minevikku, kuid ta püsis eeskujuna eepose suurimail esindajail (Ariosto, T. Tasso, Camões, Milton). Veel XVIII saj. asetaski Voltaire Vergiliuse Homerosesest kõrgemale. Lessingist peale hakati Vergiliusesse suhtuma kriitiliselt, kuid sellest hoolimata on ta teosed tänini püsinud maailmakirjanduses silmapaistval kohal.

Horatius (65-8 e.m.a.). Teine suurim Augustuse ajajärgu luuletaja Quintus Horatius Flaccus sündis Venusia linnakeses Lõuna-Itaalias. Ta isa, vabakslastud ori, oli kogunud väikese varanduse ja andis pojale hea hariduse. Oma isast kõneleb Horatius hiljem mitmel korral kiitvalt kui sõbrast ja kasvatajast. Horatius õppis Roomas koos jõukate vanemate lastega ja seejärel Ateenas, kus ta kuulas filosoofide loenguid ja võttis osa avalikest filosoofilistest vaidlustest. Ateenas tutvus ta tõenäoliselt ka vanakreeka läärikaga, mis on avaldanud suurt mõju ta loominguale. Kreekakeelseid värsse oli ta omaenda tunnistuse järgi kirjutanud juba varases nooruses. A. 44 ilmus Ateenasse kuulus Caesar'i tapja Brutus, kes värbas noori roomlasi vabariiklaste sõjaväkke. Sellesse astus ka Horatius,

kes määrati kohe sõjatribuuniks (s.o. ohvitseriks), ehkki ta üldse sõjaväes polnud teeninud. Kuid Philippoi lahingus Makedoonias a. 42 sai vabariiklaste vägi hävitavalt lööa, Horatius põgenes lahinguväljalt ja, kasutades hiljem amnestiat, pöördus tagasi Rooma. Vahepeal oli ta isa surnud ja maaomand konfiskeeritud, nii et Horatius oli sunnitud asuma tööle kvestori kirjutajana. Ta esimesed katsetused kirjanduse alal äratasid Vergiliuse tähelepanu, kes viis ta Maecenase ringi. See seik kujunes pöördkohaks Horatiuse elus: Maecenas hindas kõrgelt noore luuletaja talenti, soosis teda ja annetas talle mõni aasta hiljem väikese mõisa Tiburi (nüüdne Tivoli) lähedal (umb. 45 km Roomast). Vaheldumisi seal ja Roomas viibides veetiski Horatius oma elu. Olles küll Augustuse austaja, lükkas ta siiski tagasi ettepaneku asuda keisri isikliku sekretäri kohale. Oma elu viimasel perioodil asus ta teatud mõttes õukonnapoedi positsioonil, mis eriti kindlustus pärast Vergiliuse surma (a. 19 e.m.a.). Soosijaile - niihästi Augustusele endale ja Maecenasele kui ka teistele kõrgelseisvatele sõpradele - avaldas Horatius vastutasuks tänu, sageli aga ka meelitusi, oma luuletustes neid mainides või otseselt nende poole pöördudes.

Horatiuse kirjandusliku pärandi, mis täielikult on säilinud, moodustavad epoodid (arvult 17), kaks raamatut satiire (kogu arvult 18), neli raamatut oode (kokku 103 oodi), nn. sajandihümn ja kaks raamatut läkitusi ehk kirju (kogu arvult 23).

Oma kirjandusliku tegevuse algusest peale esines Horatius sisuka luule pooldajana ja virtuoosliku värsimeistrina. Üheks ta esimeseks, 30. aastail valminud teoseks oli kogumik, mis sai nimeks "Epoodid" (ehk "Jambid"). Epoodiks nimetati antiikajal lürilist luuletust, milles iga teine värss on eelmisest lähem. Horatiuse jambides kirjutatud epoodid, tulvil pilget ja ironiat, on vastandiks Vergiliuse tundelistele bukoolilistele luuletustele. Võtnud Archilochoselt üle värsimõõdu ja agressiivse tooni, lõi ta reasisult ja stiiilt algupäraseid luuletusi Rooma teemadel.

Autor suhtub eitavalt kodusõdadesse, kuid ei usu Vergiliuse ennustatud "kuldse ajastu" saabumisse, vaid soovib kodanikele põgeneda kaugetele "õndsusesaartele", sest ainult seal võib leida rahu ja õnne. Uhes hilisemas (9.) epoodis ülistatakse Aktioni (lad. Actiumi) lahingut a. 31, milles Octavianus saavutas otsustava võidu Antoniuse ja Kleopatra laevastiku üle. Octavianuses näeb autor riigitegelast, kes on võimeline looma rahu riigis. 2. epoodis kujutab Horatius lihtsa maaelu võlusid, kuid luuletuse lõpul selgub, et see kaunihingeline kiidukõne on pandud silmakirjaliku ja ahne liigkasuvõtja suhu. Epoodides leidub rohkesti autori kaasaegsete pilkamist ja pilte Rooma argielust. Luuletaja ironiseerib näiteks sõjatribuuni, upsaka tõusiku üle, kes õlipikas toogas kõnnib Rooma tänavail; naeruvääristatakse andetut luuletajat, õelab nõiamoori, kergemeelset vanaeite jne., seega "välkese inimesi".

Peale epoodide avaldas Horatius 30. aastail kaks raamatut (I u. a. 35-34, II - u. a. 30) heksameetreis kirjutatud satiire. Ise nimetas ta oma satiire vestlusteks (sermones), sellega nagu rõhutades, et nendes on esitatud mõtteid peamiselt sundimatu dialoogi kujul. I raamatu satiirid on kõige varasemad Horatiuse teosed, need kogus ta üheks raamatuks, pähendades selle Maecenasele, kelle nimi esineb ka kolmes satiiris. Satiirid meenutavad kreeka künnikute loodud diatriibi žanri. Nendes käsitletakse nagu diatriibideski mitmesuguseid moraali küsimusi vestluse näol, millesse oli põimitud kõigile arusaadavaid näiteid, nalju, vaimukaid anekdoote, arutlusi. Autor seadis endale ülesandeks jätkata Luciliuse traditsioone vastavalt muutunud oludele. Ent kui Luciliuse teosed kandsid sageli poliitiliste pamflettide iseloomu, loobus Horatius peatselt poliitilistest teemadest, koondades oma tähelepanu eraelu sfäärile. Üksikisiku õnne probleem omandas nüüd keskse koha Horatiuse luules. Õnn seisneb "kuldses kesktes" (aurea mediocritas - luuletaja väljend), vähesega rahuldumises, segamatus ning mõõdukas eluhävede nautimises, vaimses töös. Kujuneva keisririigi oludes oli see epikuurlik filosoofia omapäraseks kaitsekil-

biks, mis aitas Horatiusel säilitada sisemist sõltumatust ja teatud mõttevabadust. Horatiuse satiir on seega suunatud tühiste pöödluste, kasutaotluse, auahnuse, nõmeduse, edevuse, kadeduse vastu. Nende pahede kandjad pole mingid rollimärkid, vaid mõistmatud, eksiteele sattunud inimesed ja poeet ei mõnita neid, vaid ironiseerib, tahtes "naerdes öelda tõtt" (ridens dicere verum). Manitsuste näol, mõistujuttudes, sententsides, valmides ja elavas vestluses kujutletava partneriga kõneleb autor sellest, kui kahjulik on inimesele liiga suur rikkus ja üldse igasugune äärmus, õpetab sallivalt suhtuma sõpradesse ja hindama nende kõrgeid kõlbelisi omadusi, vaatamata isiku päritolule (I, 1, 2, 3, 6; II, 3). Satiiride toon on seetõttu märksa leebem kui Luciliusel, nad sädelevad vaimukusega, on stiililt täiuslikud, ent ühtlasi lähedased kõnekeelele.

Oma positiivse ideaali esitab Horatius satiiris (I,6), kus ta toob näiteid oma elust. Ta ei häbene oma "madalat" päritolu, meenutab uhkusega oma isa, lihtsat meest, endist orja, kes vaeva ja kulu säästmata hoolitses poja vaimse ja kõlbelise arengu eest; ta ei püüa ka unustusehõlma jätta oma vabariiklikku minevikku. Taunides teiste pahesid, ei varja ta enda puudusi ja ironiseerib rangete kohtunike üle, kes ei näe palki oma silmas. Ta pürgimuste piiriks on üksildane ja sõltumatu elu eemal linna kärast ja auahnete meeste askeldustest. Samamõtteline on satiir (II, 6), kus leidub valm põlluhiirest, kes ei taha vahetada oma vaest, kuid vaba elu rikka maja vastu, kus ta sõpra linnahiirt igal sammul varitsevad ohud.

Ainult üksikjuhtudel võib Horatiusel kohata teravamalt ja isegi süngelt tooni. Selline on satiir (II, 5), kus tegevus toimub allmaailmas. Odysseus (lad. Ulixes) kuuleb Teiresiaselt ennustust oma tuleviku kohta ja pöördub tema poole küsimusega, kuidas korvata vara, mille on ära pillanud Penelope kosilased Odysseuse eemal viibides. Mõõdi tegelased on siin üle toodud Horatiuse kaasaega. Teiresias soovitab Odysseusele abi otsida meetodeist, mida ka-

sutavad rooma ebaausad ja väledad asjamehed, kes lipitsevad rikaste lastetute vanameeste ümber, võltsivad testamente ja annavad kohtus valetunnistusi. Mõnikord siirdub luuletaja Luciliuse eeskujul puhtjutustavale laadile. Ta kirjeldab näiteks (II,8) irooniliselt pidusööki, kus tõusiklik piduperemees, kes oli külla kutsunud Maecenase ja luuletaja Fundaniuse, käitub nii pealetõkkivalt ja taktitult, et külalistel ei lähe toidupala kurgust alla. Lucilius oli jutustanud oma matkast Sitsiiliasse ja Luciliuse eeskujul kirjeldab Horatius humoristlikult lääriliste kõrvalpeõigetega oma matka Roomast Brundisiumi Maecenase kaaslasena koos Vergiliuse ja Variusega (I, 5). Maininud põgusalt, et Maecenasel oli "tähtis ülesanne" (nimelt pidada läbirääkimisi M. Antoniuusega), ei puuduta autor enam tõsisemaid teemasid. Anekdoot, lõbus vahejuhtum, tabav sõna pakuvad ainet lähikesteks lugudeks, kus vahel parodeeritakse eepose stiili. Satiiri on sisse toodud komöödia ja miimi tüüpilised kujud - parasiidid, veiderdajad, tohmanid jt. Veel elavamalt on kirjutatud satiir (I, 9), milles autor kaebab tüütu tuttava, lobiseva luuletaja ja pugeja üle, kes tikkus talle ligi jalutuskaigu ajal tänaval, et Horatiuse kaudu pääseda Maecenase ringi.

Iseennast kujutab autor kahes satiiris (II, 6, 7) sugu- gi mitte eksimatu targana, vaid inimesena, kes vaid pürib vaimse täiuslikkuse poole. Kasutades saturnaalide (Vana-Roomas jumal Saturnuse pühad detsembris) ajal kehtivat vabadust heidab Horatiuse ori Davus talle ette ta nõrkusi - järjekindlusetust, iseloomu ägedust, oskamatumust oma aega kasutada; ei tulevat olla oma kirgede ja muutlike tungide ori. Siin annab autor orja suu kaudu oma autoportree.

Kolm satiiri (I, 4, 10; II, 1) on põhendatud kirjanduse küsimustele; nendes esitab autor oma kirjandusliku ja poliitilise kreedo ja kõneleb oma eelkäija Luciliuse voorustest ja puudustest. Autor rõhutab satiiriku õigust vabalt pahe- sid paljastada. Satiir nagu komöödiagi ei kuulu kõrge luule liiki ja läheneb mitmes suhtes stiililt proosale; luuleta- ja voorused peavad siin liituma kõnemehe väärtuslike omadus-

tega, milleks on kokkusurutus, teravmeelsus, peen ironia. Pidades end Luciliuse järglaseks kritiseerib Horatius teda ta paljusõnalisuse, ebaselguse ja stiili lohakuse pärast. Eeskujuks tuleb võtta kreeka klassikud, see nõuab aga visa tööõd stiili ja värssi viimistlemisel. Horatiuse põhinõudeks on - "põõra sageli krihvliit" (saepe stilum vertas; krihvliks nimetati pulgakest, millega kirjutati vahatahvliile; teist, näri otsa kasutati kirjutatu kustutamiseks), "ära taotle massi imetlust, vaid kirjuta vähestele".

Horatiuse satiirid kujutavad endast omapärast žanri, mis täielikult ei vasta meie kujutlusele satiirist. Need on pigemini moraalijutlused, sageli miimilise stseeni või dialoogi kujul, kus manitsetakse leplikult suhtuma inimeste puudustesse ning nõrkustesse ja mis üllatavad stiilivarijundite rikkusega.

IV
U. a. 30, satiiride II raamatu ja eoodide avaldamisega, lõppes Horatiuse kirjandusliku tegevuse esimene järk. Eoodides märgatav üleminek mõtisklevale lüürilisele määras nõud reaks aastateks poeedi loomingu huvisuuna. A. 23 avaldas ta 3 raamatut lüürilisi luuletusi, mida ta ise nimetab "lauludeks" (carmina), mis aga hiljem said nimeks oodid. Antiikaja terminiga "ood" ei tule siduda kujutlust kohustuslikust pidulikust paatosest, mis on omane uusaja oodile. Horatiuse oodid on harilikult kaugel "kõrgest stiilist". Ta võttis endale eeskujuks vanakreeka lüürilise Anakreoni, Sappho ja eeskätt Alkaiose loomingu näol. Kuulsas oodis "Ausammas" (III, 30) näeb ta oma teenet ja õigust kirjanduslikule surematusele selles, et ta on "eoolia laulu kandnud üle itali viisidele" (s.o. rooma luulesse); Horatius mõistis sellega esijoones rooma luule rikastamist kreeka monoodilise lüürilise värssi- ja stroofivormidega. A. 23 avaldatud kogumik sisaldas kirjus vahelduses Alkaiose, Sappho, Asklepiadese (hellenistlik poeet III saj.e.m.a.) jt. stroofides (seejuures mitmes variandis) kirjutatud luuletusi (kogusummas 12 stroofivormi). Kõik need meetrumid olid Roomas täiesti uudsed (ainult Sappho stroof oli esinenud Catullusel) ja nende kasutamisel ilmutas Horatius

sellist värsitehnilist meisterlikkust, mida pole ületanud ükski hilisemaist rooma luuletajaist. Nagu epoodideski arvestas Horatius mitme perioodi, sealhulgas hellenistliku luule kogemusi. Ent kõiges muus läks ta oma rada; tõlkeid vanakreeka lüürikast tal pole. Rooma poeet lõi omapärase lüürilise luule, milles mõte ja kujutus domineerivad tunnete üle. Selle poolest on Horatiuse luule täielikuks vastandiks ta rooma eelkäija Catulluse lüürikale.

Temaatiliselt ja žanri teiseidelt on oodid väga mitmesugused. Pöördumised jumalate poole, reageeringud poliitilistele sündmustele, filosoofilised mõtisklused vahelduvad lembe-, peo- ja sõprusteemadega, pilkavate ja paljastavate oodidega, juhuluuletustega. Enamik Horatiuse oode sisaldab pöördumist kellegi poole; monoloog ja dialoog esinevad harva. Peamiselt pöördub autor inimeste poole, kuid leidub ka pöördumisi jumalate poole (siis on harilikult tegemist hümniga); mõnikord kõnetatakse elutuid esemeid. Peaaegu kõik meessoost adressaadid on reaalsed isikud, autori kaasaegsed; naisadressaatide reaalne eksisteerimine on kaheldav. Kogu selles mitmekesisuses võib eristada mõningaid põhilisi temaatilisi rühmi.

Nimetatagu kõigepealt "manitsevaid" luuletusi, mõtisklevat lüürikat. Siin väljendub Horatiuse "tarkus", elu rahuliku nautimise ideaal. Aegade voolus, aastaegade ja kuufaaside vahelduses, lillede närtsimises ja inimsaastuste mautlikkuses näeb luuletaja elu lähiajalisuse meenutust. Ei tule mõelda tulevikule: "kasuta käesolevat päeva" (carpe diem). Ei maksa põlata koosviibimisi sõpradega, viina, armastust, ent õnneliku elu aluseks on häirimatus. "Kuldses kesktes", soovide piiramises peitub õnne allikas.

Vastandina Catullusele ja elegikutele pole armastus Horatiusele peamiseks elu sisuks. Oma lembelüürikas piirdub luuletaja kergete armulugude käsitlemisega, nagu see on sobiv epikuurlasele. Ta kujutab oma armastustunnet nagu lendlevana, oodides vilksatab mitmeid naiskujusid, kellel aga peaaegu polegi individuaalseid jooni. Subjektiivsete tunne-

te väljendamises on ta lembeoodid väga tagasihoidlikud, poeet sagedamini kutsub armastuse röömudele kui ise andub tõelisele tundele, autori enda armuelamusi kirjeldatakse sageli kerge irooniavarjundiga. Kelmikast irooniast pole vaba isegi kõige enam hilisemal aegadel älistatud lembe-
luuletus (III, 9), poeedi kaunis dialoog armastatuga, kes oli ta hüljanud: kolmes kaksikstroofis kujutab autor mõeldud armastust Lydiaga, siis uue armastuse õnne ja lõpuks kahe armunu teineteise juurde tagasipöördumise perspektiivi. "Ma tahan sinuga elada ja sinuga surra", - nende poeedi armsama sõnadega lõpeb see armastusduett. Just Horatiuse lembe-
luuletustes annab end rohkem kui mujal tunda luuletaja seos hellenistliku poeesia traditsioonidega, hellenistliku epigrammi kerguse ja peenusega.

Muide tungib Horatiusel ajuti esile jõud, mis toob eba-
kõla tema konstrueeritud harmoonilisse ja tasakaalustatud maailma. See on surm. Surma teema, selle vältimatuse traagiline tajumine läbib mitmeid Horatiuse luuletusi ja sellest tekkiv pessimistlik meeleolu põimub ta luulele omase armastusega elu vastu. Autor püüab mõtestada tulevast mitteolemist ja õpetab surmale targasti ja rahulikult vastu minema kui paratamatusele, mis loogiliselt viib lõpule targasti ja rahulikult veedetud elu.

Suurema väärtusega kui armastus on epikuurlasele sõprus. Harilikult tagasihoidlikul Horatiusel saavad intiimsema värvingu sõbralikud tervitused ja lohutused, manitsused ja saatesõnad. Rida oode on pühendatud Maecenasele, sealhulgas tuntud luuletus (II, 17), milles autor, viidates taevatähtede kooskõlale, mis seob ta saatust Maecenase omaga, töötab oma sõpra mitte üle elada.

Eri rühma moodustavad oodid poliitilistel ja ühiskondlikel teemadel. Poeedi soosijad ootasid temalt teoseid Augustuse auks, kuid leppimine keisririigiga toimus Horatiusel märksa aeglasemalt kui Vergiliusel. Pärast varaseid vabariiklikus vaimus kirjutatud luuletusi ei puudutanud Horatius kuni 30. aastate lõpuni poliitilisi küsimusi ja pöördus nende juurde tagasi alles võitluse ajal Antoniuse vas-

tu, milles Itaalia rahvastiku poolehoid kuulus Octavianu-
sele. Alkaiose eeskujul kujutab Horatius Rooma riiki laeva-
na, mida ähvardab saatus muutuda tuulte mängukanniks (I,14).
Kogu oma mure riigi saatuse pärast mahutab autor sellesse
allegooriasse, soovitades laeval suunduda tormiselt merelt
sadamasse. Kleopatra hukk annab juba ainet hõiskavaks luu-
letuseks, Octavianust esitatakse juhina, kes tõi Itaalia
välja kodusõdade ummikust ja päästis Rooma ühiskonna sot-
siaalsetest vapustustest (I, 37). Üldiselt püsis aga Ho-
ratius pikemat aega ettevaatlikuna poliitiliste teemade kä-
sitlemisel. Ka Augustuse ülistused 23. aasta kogumikus on
toonilt kaunis tagasihoidlikud, kui neid võrrelda näiteks
Vergiliuse "Georgicaga" või Horatiuse enda hilisemate luu-
letustega. III raamatu kuues esimeses oodis (nn. Rooma oodi-
des) käsitleb autor moraali teemasid (möödukust, mehisust,
õiglust, ausust, kohusetunnet, vagadust), taotledes lepi-
tada vabariiklikku meelsust nende reformidega, mida Augus-
tus kavatses teostada endise usundi ja kõlbluse taastami-
seks Roomas. Nendes paraadlikes oodides Rooma teemadel rõ-
hutab Horatius siiski endiselt ka inimese õigust ta sise-
maailma vabadusele.

Oode peetakse õigusega Horatiuse parimaiks teosteks.

Nende väärtuseks on mitmekülgne ning tõsine sisu, uudsed
ja mitmekesised värsivormid, lüüriliselt elustatud plasti-
lised kujud, kokkusurutud väljendusriikas stiil.

Tähtsaks sündmuseks Horatiuse kirjanduslikus tegevuses
oli see, kui Augustus a. 17 tegi talle ülesandeks luua nn.
sajandihümn (*carmen saeculare*) riiklike pidustuste jaoks,
mis kordusid iga 110 aasta järel. Pidustused pidid tähista-
ma kodusõdade lõppu ja uue õnneliku aja algust. See oli aus-
tav ettepanek, sest see tõendas, et Horatiust peeti oma aja
suurimaks luuletajaks. Apolloni ja Diana auks kirjutatud
hümnis, mille kandis ette poiste- ja tütarlastekoor, ülis-
tab autor Augustust, ta reforme ja Rooma riiki ning pöör-
dub jumalate poole palvega riigi edasiseks õitsenguks ja
ta valitseja hüveoluks. Näüd, mil Horatiuse huvi lüürilise-
te teemade vastu oli juba jahtunud, sai ta populaarseks luu-

letajaks, üldtunnustatud meistriks rooma lüürika alal.

Augustuse tungival pealekäämisel avaldas Horatius u. a. 13 neljanda raamatu oode. Keisri soovi täites paigutas autor sellesse mitu luuletust, milles ülistatakse Augustust ja ta võoraspoegade Tiberiuse ja Drususe võite Germaanias ja idas. Need mõnevõrra kuivad ja ametlikud oodid on koostatud Pindarose epiniikionide maneeris. Kuid IV raamat sisaldab ka mõningaid selliseid oode (IV, 7, 9, 12), mis mõtetülgavuselt ja värsikauniduselt kuuluvad autori teoste paremikku.

Ent Horatiuse vanema ea põhiliseks teoseks on ta "Läkitused" ("Epistulae"), kirjad värssides, mille I raamat (20 kirja) ilmus a. 20, II (3 kirja) - u. a. 14. Värskirju oli senini kirjanduses esinenud vaid juhuslikult (näiteks Luciliusel ja Catullusel), Horatiusel muutus see kirjanduslikuks žanriks. Mõned I raamatu luuletused kujutavad endast tõelisi kirju, kuid enamasti on autor valinud kirja vormi selleks, et intiimses toonis ja lüürilise luule nõudeid arvestamata jagada lugejatega oma mõtteid, vestelda filosoofilistel teemadel, teha neile teatavaks seda tõe, mille luuletaja ise on omaks võtnud ja mis on tarvilik "õigeks ja õnnelikuks eluks". Autor peab oma kohuseks lugejate kitsale ringkonnale mõju avaldada, neid õpetada ja juhtida käima seda teed, mida mõõda pidi mineva ühiskonna haritud ladvik kujunenud olukorras; ta avab omapärasel viisil selle ladviku sisemaailma Augustuse aja järgul. Autor annab ka enda kohta biograafilisi andmeid ja oma autoportree, käsitledes iseennast mitmesugustes olukordades - mõisas, kus ta isiklikult tegeleb maatööga, matkal, külaliste vastuvõtul, oma suhtumises loodusesse ja mitmesugustesse inimestesse keisrist orjani. Autor kirjeldab oma välimust ja karakterit ("lühikest kasvu, enneaegselt hall, päikesehimuline, äkiline, kuid kiiresti talutuv...").

Horatius osutab ise oma läkituste seosele satiiridega. Nad on nagu satiiridki kirjutatud heksameetris ja puudutavad peaaegu sama teemaderingi. Satiiridest eristab

neid üldine toon ja ideeline suunitlus: autor peab oma ülesandeks mitte niivõrd osutada õhiskonna pahedele, kui visandada positiivset programmi, "otsida tõde ja head".

Pärides põhiliselt epikureismi seisukohtadel (loobumine usust, nagu mõjutaksid jumalad inimeste elu, oskus kasutada elu hõvesid ja rõõme, isikliku õnne taotlemine rahulikus, vaimselt rikkas ja ilma auahnete püüdlusteta elus), pooldab Horatius ka mõningaid stoikute põhimõtteid. Horatius pole askeet, kuid armastus, vein ja joomapeod teda ei veetle; üksilduses ja maaelu lihtsuses otsib ta rahu ja vaivuvabadust, ebamõistlikest ihadest ja kirgedest ülesaamist. Horatiuse eetiline ideaal oli spetsiifiliselt Rooma olude kohane ja konkreetne, ent määras ühtlasi rea sugupõlvade kestel elu- ja käitumislaadi "eraisikule", kes püüdis säilitada sisemise sõltumatuse monarhistliku riigi oludes.

Teine "Läkituste" raamat, mis ilmus kuus aastat hiljem, koosneb kolmest kirjast kirjanduslikel teemadel. Esimeses kirjas pöördub autor Augustuse poole, kes oli avaldanud rahulolematust selle üle, et ta polnud veel sattunud Horatiuse läkituste adressaatide hulka. Selles vaidleb autor üsna teravalt vanaaegsete rooma kirjanike liiga suure austamise vastu ja avaldab samuti oma eitavat suhtumist moodsasse dietantismi luule alal. Kuid kõige täielikumalt esitab Horatius oma teoreetilisi vaateid kirjandusele ja põhimõtteid, mida ta järgis oma luulepraktikas, kolmandas kirjas, "Läkituses Pisodele" (Pisode aristokraatlikule perekonnale - isale ja kahele pojale, kes tundsid huvi kirjanduse vastu), mis hiljem - veel antiikajal - sai pealkirjaks "Luulekunst" (või "Luuleteadus", "Ars poetica"). Antiikaja andmeil oli Horatiusel selle läkituse koostamisel eeskujuks hellenistliku kirjaniku Neoptolemosse (III saj. e.m.a.) traktaat "Luulest". Horatiuse teos on normatiivset tüüpi poeetika, mis sisaldab dogmaatilisi eeskirju teatud kirjandusliku voolu seisukohtadelt. Oma vaateid esitab autor sündimatu vestluse kujul, kergesti siirdudes ühelt küsimuselt teisele, pöördudes praktiliste nõuannetega lugejate poole, puistates oma kõnele vahele nalju ja teravmeelsusi. Läkitu-

se vaba vorm võimaldab tal peatuda vaid mõningatel enam- vähem aktuaalsetel küsimustel. "Luulekunst" on nii-öelda Augustuse aja rooma klassitsismi teoreetiline manifest.

Horatius taunib "sisutuid värsikesi ja kõlavat tühja- tühja" (see on arvatavasti vihje neoteerikuile) ja rõhutab sisu peatähtsust. Küsimusele, mis on luuletajale olulisem, kas loomupärane andekus või virkus (s.o. hoolikas töö teo- se viimistlemisel), vastab autor: tarvilik on võrdselt nii- hästi üks kui teine täielikus omavahelises kooskõlas. Ent poeedile on vaja mitte ainult talenti, "jumalikku soont", ta ei pea mitte ainult vaeva nägema oma teose kallal, vaid ka palju teadma, et tal oleks, mida öelda. Seepärast on tar- vis, et luuletaja oleks mõtleja, sügava filosoofilise hari- dusega isik. Horatius soovib õppida kreeka poetidelt ("kreeka eeskujudest ärge lahkuge päeval ega öösel") ja tähelepanelikult vaadelda elu. Luuleteose keel vastaku sel- lele žanrile, milles autor kirjutab. Elegiaale sobib üks sõnastusviis, eeposele, komöödiale ja tragöödiale teistsu- gune. Luule keelelt nõutakse mitte ainult tabavust ja ilu, vaid ka tundeelamuslikkust. Luuletaja hoolikas töö vajab visa enesekriitikat ja kriitikat, mistõttu Horatius jagab kirjanikele vaimukaid nõuandeid, kuidas eristada ausaid ja usaldatavaid kriitikuid lipitsejaist.

"Luuleteaduse" esteetika on klassitsistlik. Teos peab olema lihtne, terviklik ja harmooniline. Luuletaja valigu endale teema vastavalt oma võimetele ja maitsele. Teose osad olgu omavahel kooskõlas; asümmeetria, kõrvalepõiked, kirjeldavad ekskursid, kunstlik, edvistav käsituslaad - kõik see rikub ilunõuet. Sõnu tuleb hoolikalt valida, kuid keelt ka püsivalt uuendada. Horatius hoiatab purismi, uute sõnade kartuse, liigse keelelise normeerimise eest, mis ei arvesta elava keele arengut. Ka "osav sõnade ühendus teeb vana sõna uueks", avab selles uusi võimalusi.

Suurt tähelepanu pühendab Horatius draamateooriale. Ta tunnustab klassikalist tragöödiat, kuna hilisema aja ten- dentside suhtes - eemaldada koor tegevusest, arendada ju- tustavat osa ja tuua tragöödiasse tugevaid vaatamisefekte

- avaldab ta tõrjuvat hoiakut. Kangelase iseloom püsigu muutmatuna tragöödia algusest lõpuni. Tegelaste käitumine ja keel varieeruvad vastavalt nende vanusele, päritolule, õhiskondlikule seisundile, tegevusele. Hellenismi ajast pärineva reegli, mille kohaselt tragöödia peab koosnema 5 vaatusest, kiidab Horatius heaks. See sai hiljem Euroopa klassitsistliku tragöödia normiks.

Horatiuse "Luulekunst" sai hiljem eeskujuks prantsuse luuletaja ja kriitiku N. Boileau' teosele "L'art poétique" ("Luulekunst", 1674), Euroopa klassitsismi koodeksile, kus kordub mitte ainult Horatiuse läkituse pealkiri, vaid ka sisu järjestus.

Horatius tunnistati Roomas üsna peatselt klassikuks. Ta mõju oli suur ka keskajal, millal kõrgesti hinnati ta moraalseid sententse satiirides. Uue hinnangu andis Horatiuse loomingule renessansiajastu, mil tähelepanu äratas ta lühirika ja selles ilmnev huvi inimese sisemaailma vastu. Pärast trükikunsti leiutamist pole õhtegi antiikaja autorit nii palju välja antud kui Horatiust. Sõnakunstnikuna, moralistina, kirjandusteoreetikuna on ta rea sajandite jooksul leidnud innukaid austajaid, ehkki mõnikord esines ka karme taunijaid. Ta luule on etendanud olulist osa uusaja lühirika kujunemises.

Vene kirjanduses esinevad Horatiuse motiivid ja teemad Lomonossovil, Deršavinil, Puškinil, Maikovil, Tjutševil, Brjussovil jt.

Rooma eeleogia. Üheaegselt Vergiliuse ja Horatiuse kirjandusliku tegevusega lõi Roomas õitsele ja närbus sama kiiresti omapärane lembe-eleegia žanr, mille esindajaiks olid Gallus, Tibullus, Propertius ja Ovidius. Nendest pole Cornelius Galluse eelegiad säilinud. Eleegia õitseng Augustuse ajal on suurel määral seletatav sellega, et luuletaja armastus sai eraellu tagasitõmbumise põhjenduseks ja maskeeringuks opositsioonile ametliku ideoloogia vastu. Et Augustuse poolt kehtestatud poliitilise režiimi avalik arvustamine polnud võimalik, hoidusid need poeedid kõrvale

ühiskondlikust elust ja võtsid oma lipukirjaks "puhta kunsti" teenimise.

Keskseks teemaks eelegikute luules on armastus, armuelamustes näevad nad elu peamist sisu. Oma eelegiates kasutavad autorid antiikaja lembeluule motive ja kujundeid, muutes neid oma suva kohaselt. Eelegia keskseks kujuks on autor ise, kes kirjeldab oma elamusi ja elu sündmusi. Rooma eelegia, mille värsimõõduks on eelegiline distihhon, erineb oma subjektiivse iseloomu tõttu jutustavat laadi eelegiast mütoloogilistel teemadel, mida viljelesid vanakreeka ja hellenistlikud luuletajad. Hellenistlikust lembe-epigrammist on rooma eelegia märksa pikem ja toonilt tõsisem. Rooma eelegia otseseks eelkäijaks oli Catullus oma Lesbia-lauludega. Eelegia tegelased on harilikult noor luuletaja, lembeluuletuste autor, ta armastatu, kellele eelegiad on pühendatud, arvukad luuletaja võistlejad armusuhete alal, sealhulgas rikas sõjamees. Tavalisteks eelegia motiivideks on armunu kannatused, kaebused armastatu truudusetuse üle, kohtumiste kirjeldused, nukrus lahusoleku pärast, mitmesugused nõuanded armunule. Luuletaja elu kulgeb armupiinades ja oma daami teenimises, ta veedab öid daami ukse taga ja laulab kaeblikke serenaade. Luuletaja armastus on raske ja kurblik, ta on rängas "orjuses" karmi "valitsejanna" juures ja suudab vaid suurte pingutuste varal äratada temas lembust enda vastu. Rooma eelegik pühendab oma värseid ainult ühele armastatule, olgu see siis reaalne naisisik või fiktiivne kuju; talle antakse poetiline varjunimi, mis tõstab poeedi südamedaami argielust kõrgemale. Nii pühendab Tibullus ühe oma raamatu Deliale, teise Nemesisele, Propertius - Cynthiale, Ovidius - Corinnale. (Nemesise nime kannab kättemaksu jumalatar, Delia ja Cynthia on Diana epiteetid, Korinna on vanakreeka poetessi nimi.)

Vabariigilt keisririigile ülemineku perioodil oli armunud eelegiku mask mõnda aega uue korraga rahulolematuse väljenduseks, kuid keisririigi stabiliseerumisega kaotas see oma aktuaalsuse. Hilisemal ajal kujunes rooma eelegia Euroopa lembelührikale üheks tähtsamaks antiikaja allikaks.

Eleegia kangelaste tunnete ülevus äratas huvi selle žanri vastu, sellest innustusid keskaja vagandid, prantsuse trubaduurid ja saksa minnesingerid, renessansiajastu ja XVII-XVIII sajandi luuletajad, kes ülistasid värssides oma kauneid ja ligipääsmatuid daame.

Eleegik Albius Tibullus (u. 50 - u. 19 e.m.a.) oli jõukast perekonnast pärit, kuulus ratsanike seisusesse, võttis tuntud riigitegelase ja väejuhi Messala Corvinuse kaaslaseks osa kahest sõjakäigust. Kuni oma varase surmani seisis ta lähedal Messalale ja ta kirjanduslikule ringile. Eleegiates kujutab luuletaja ennast vaesena ja veriste sõdade vihkajana, mida ta õieti polnud. Eleegilise luule stiliseerimise nõuded ajendasid autorit ka tõelisust ümber kujundama.

Tibulluselt on säilinud kaks raamatut eleegiaid, mis sisaldavad kokku 18 luuletust. Tema nimega on seotud veel kaks eleegiakogu, mis leiti käsikirjas koos tema teostega, kuid kuuluvad nähtavasti teistele luuletajatele Messala ringist. Esimeses, Deliale (kelle tõeline nimi oli Plania) põhendatud raamatus kujutab Tibullus oma elu ideaali. Autor unistab vaiksest elust looduse rüpes oma armastatu seltsis, kirjeldab külapidustusi ja vanaaegseid kombeid. Armastus, maaelu idüllilised pildikesed, vagadus, vastikus sõja ja ahnuse vastu, rahuldumine vähesega - nende teemadega ammendub Tibulluse looming; luuletaja varieerib neid peaaegu igas eleegias. Eriti tähtsal kohal on armastuse teemaatika. Autorile on armastus ja armuelamused kogu ta elu mõtteks. Ent melanhooliale aldis luuletaja kirjeldab sagedamini mitte armastusrööme, vaid nukraid elamusi.

Tibulluse stiilile on iseloomulikud ootamatud assotsiatiivsed üleminekud ühelt mõttelt teisele, ehkki seejuures jutustuse heie ei kao. Üks sõna võib luuletajal äkki esile kutsuda rea kujundeid. Viibides haigena Korkyra saarel nukrutseb autor sellepärast, et tema juures pole kedagi lähedastest inimestest, ei ema, õde ega Deliat. Kõik ta mõtted on armastatu päralt: ta kujutab endale elu tema-

ga ja loob kujutluses röömsa jällenägemisstseeni (I, 3). Kuid Delia, kelle on poeedi eemalolekul kupeldaja eksiteele viinud, läheb rikkama armukese juurde. Toimub suhete katkemine. Needes kupeldajat tunnistab Tibullus, et ta ei suuda unustada oma armastust, anub Deliat pöörduma tagasi tema juurde, meenutades talle oma ustavust, ja loob liigutava pildi nende tulevasesst õnnelikust elust maal, kui Delia on täielik perenaine tema majas, autor aga ta kuulekas ori (I, 5). Kuid Delia on luku taga ja teda valvatakse rangelt. Autor kujutab ennast mõttes ta ukse taga, jagab Deliale õpetusi, kuidas valvureid petta, avaldades ühtlasi oma nõrdimust ja kaebusi julmale uksele, kes ei lase teda armsama juurde (I, 2). Sellised tulvavad kujundid, mis poeedi fantaasias nagu pinnale tõusevad, annavad Tibulluse elegeiatele erutatud, emotsionaalse ilme.

Teises elegeiakogus, mis on pühendatud kasuahnitsevale ja julmale Nemesisele, tungivad elegia harmoonilisse maailma traagilised noodid. Selgub, et elu on teravas vastulus elegia ideaalidega, et noored naised eelistavad omakasupõõdmatuile ja vaestele luuletajatele varakaid austajaid. Luuletaja põlgab rikkaid, kes ehitavad endile luksuslikke sammastega maju, peavad veriseid sõdu paremaks rahulikust elust looduse rüpes ja rikuvad põliseid tavasid.

Aktuaalseid, eriti poliitilisi küsimusi luuletaja ei puuduta, ta ei maini isegi Augustuse nime ega kõnele tema tegevusest. Selline järjekindel aktuaalse temaatika kõrvalejätmine polnud nähtavasti juhuslik, see tõendab, et Tibullus ei suhtunud pooldavalt Rooma riigis toimunud poliitilisse pöördesse.

Aleksandria luule mõju Tibullusele avaldus valmis võrdluste ja kujundite, samuti elegilises luules trauitsiooniliseks saanud üldkohtade kasutamises.

Vastandiks leebele ja mõnevõrra kurvameelsele Tibullusele oli temperamentne Sextus Propertius (u. 50 - u. 15 e.m.a.), kelle loominguline tee läks lahku Tibulluse omast ja viis ta järkjärgulisele leppimisele uue režiimiga ning ametlike teemade käsitlemiseni algselt opositsioonilises

rooma eeleegias. Propertius sündis Umbrias (Kesk-Itaalias) Assisiumi linnas (nüüdne Assisi) keskmise jõukusega perekonnas. Üks ta sugulasi langes kodusõjas Augustuse vastaste poolel, mis aga ei takistanud Propertiust 20. aastate algul Rooma asumast, kus ta liikus aristokraatliku noorsoo keskel ja kirjanduslikes ringkondades. Pärast oma esimese eeleegiakogu ilmumist pääsis ta Maecenase ringi. Ta sõprade hulka kuulus Ovidius, ent ta suhtlemise kohta Tibulluse, Vergiliuse ja Horatiusega puuduvad lähemad andmed. Propertius ise väljendab oma eeleegiates vaimustust Vergiliuse loomingu üle, seevastu aga kõneleb Horatius oma "Läkitustes" õige ironiliselt "rooma Kallimachosest" (s. o. Propertiusest).

Propertiusest on jõudnud meie ajani neli raamatut eeleegiaid, mis on kirjutatud ajavahemikus 28 - 16 e.m.a. Esimene, kõige lüürilisem raamat (22 eeleegiat) on pühendatud poedi armsamale Cynthiale (kelle tõeline nimi oli Hostia).

Selles ja kahes järgmises raamatus kõneleb autor, kuidas ta kohtus ilusa, andeka ja haritud Cynthiaga, kes hästi deklameeris, kirjutas värse, laulis ja tantsis. Kes see Propertiuse armastatu õieti oli, pole täpselt teada, igatahes ei kuulunud ta Rooma ülemkihti. Ta oli Propertiusest vanem, armukadededa iseloomuga ja suri juba poedi eluajal.

Armastus Cynthia vastu haaras luuletaja täielikult. Kuid Propertiusel tuli tunda palju meelekibedust kaunitari kergemeelsuse ja heitlikkuse pärast. Austajaist ümbritsetud luksuseharrastaja Cynthia andis poedile tihti põhjust armukadeduseks. Kuid ka Cynthia polnud vaba kiivusest ja Propertius kutsus seda nähtavasti oma käitumisega esile, ehkki ta alati veenas Cynthiat oma igaveses ja muutmatus armastuses. Propertius ei tunnustanud rahulikku armastust ja pidas armukadedust tõeliselt suure tunde paratamatuks kaaslaseks. Ühes parimas I raamatu eeleegias kirjeldab poet oma õist tagasitulekut Cynthia juurde lõbusa olengu järel. Leides kodus Cynthia pärast väsitavat ootamist uinununa Propertius imetleb teda ja, mitte sõnandades

armsamat äratada, püüab teda ettevaatlikult suudelda. Poet võrdleb teda mütoloogiliste kujude Andromeda ja Ariadnega ning ülistab ta ilu (I, 3). Mõned luuletused on adresseeritud poeedi sõpradele, sealhulgas kaks eleeegiat luuletaja Ponticusele, kus autor, vastandades eleeogia eeposele, tõendab eleeegilise luule paremust võrreldes teiste kirjandusliikidega. Näiteks toob ta iseenda, väites, et ainult tema luule mõjul loobus Cynthia matkast koos rikka preetoriga Illüüriasse.

Hoolimata rohkesti esinevatest mütoloogilistest näidetest ja võrdlustest on Propertiuse eleeegiad märksa lühemad Tibulluse omadest, sest autor hoidub kõrvalepõigetest. Kui Tibullus kirjeldab oma armastust idüllilise maaelu foonil, valib Propertius tegevuspaikadeks Rooma portikused (samaskojad), väljakud ja tänavad, moodsa merekuurordi Baiae, mereranniku jne. Mütoloogia on talle omapäraseks poetiseerimisvahendiks, mida ta kasutab oma "õpetatuse" näitamiseks.

Esimene eleeegiakogu tõi Propertiusele kuulsuse. Teine raamat (34 eleeegiat), mille sisu põhiliselt samuti on seotud Cynthiaga, valmis ajal, mil poeet oli juba saanud Maecenase ringi liikmeks. Kogu Roomas halba kuulsusse sattunud Cynthia kergemeelne käitumine, ta ebatruudus ja kasuahnus tekitavad Propertiusele raskeid kannatusi. Heites oma armukesele ette tõelisi ja oletatavaid truudusemurdmisi ähvardab poeet ta käitumise eest kätte maksta. Propertiuse eleeegiatesse ilmub naise kõlvatuse teema, mis polnud küll uus eleeegilises luules, kuid vastas täiesti Augustuse poliitikale, ta võitlusele luksuse ja abielutuse vastu. Autor mainib juba aupaklikult Augustust, kiidab ta sõjalisi vägitegusid, kuid keeldub siiski täitmast Maecenase soovitud kirjutada eepiline poem Augustuse auks, väites, et tal puudub selleks anne. Armastusjumalale pühendatud eleeegiatest sai hiljem väga populaarseks 29. eleeogia, milles autor jutustab, kuidas Amorite jõuk püüdis õusel kinni tänavail hulkuva poeedi ja viis ta seotult ootava Cyathia juurde.

Kolmas raamat (25 eleeegiat) sisaldab uusi teemasid ja

erineb iseloomult kahest eelmisest raamatust. Ilmselt Horatiuse sõnu korrates väidab Propertius, et ta esimesena tõi Itaaliasse Kallimachose (s.o. hellenistliku) luule ja et tänu eelegiamuusale ta kuulsus kunagi ei kustu. Mõnes eelegias mainitakse veel Cynthiat, kuid lüüriline sisu taendub mütoloogiliste süžeede ees. Raamatust leidub Rooma eluga seotud eeleegiaid, mainitakse meelitatavalt Augustuse vägevust ja ülistatakse Aleksandria luule vaimus Aktioni lahingut rohkete viidetega mütoloogiast.

Uue süžee toob eelegilisse luulesse eeleegia noorest roomlannast Gallast ja ta abikaasast Postumusest, kes on sõtta minemas. Abielulist armastust kujutav eeleegia oli ebaharilik ja selles võib näha vastukaja Augustuse reformidele. Kogumikus leidub veel abstraktselt arutlevaid eeleegiaid kire jõust, omakasupõhlikust armastusest, naiste võimust jm.

Romaan Cynthiaga on mõõdas. Raamat lõpeb lahkumisega armsamast, poet soovib ebatruule kaunitarile vaevalist ning üksildast vanadust.

Neljanda raamatu (11 eeleegiat) avab luuletus, milles autor kõneleb oma kavatsusest siirduda lembe-eelegialt jutustavale ja luua "õpetatud" luuletusi rooma teemadel Kallimachose teose "Põhjused" laadis. Kuid ta jutu katkestab astroloog, kes ennustab kavatsuse nurjumist, sest selle teostamiseks polevat Propertius võimeline. Tegelikult kannab kogumik kaksipidist iseloomu: see sisaldab "õpetatud" laadis etioloogilisi (põhjusi selgitavaid) mütoloogilise ainestikuga luuletusi ja ka endiselt armastusteemat käsitlevaid eeleegiaid. Avaluuletus, pikim kõigist Propertiuse eeleegiaist, on pühendatud Rooma ajaloo, selles tuuakse Rooma tekkimisega seostatud legende, kirjeldatakse Rooma templeid, mälestusmärke ja kohalikke pidustusi. 6. eelegias ülistatakse jälle vaimustatult Augustuse võitu Aktioni lahingus. Kõrgeima hinnangu saab abieluline armastus nn. leinaeelegias (IV, 11), pühendatud Augustuse võõrastõtrelle Corneliale, kes pärast oma surma peab kõne hauataguses kohtus ja liigutatavalt palub lesestatud meest hoolitseda or-

bunud laste eest, lapsi aga manitseb armastusega suhtuma vöörasemasse, kes vöib nendele ema aset täita. See on vahest üks kõige poeetilisemaid eleegeid; hilisemad uurijad nimetasid selle "eleeegiate kuningannaks".

Kaks Cynthiat käsitlevat eleeegiat on poeet koostanud mälestuste näol. Propertiusale ilmub unes surnud Cynthia vari, kes heidab poedile ette ta ebatruudust armastatu elu ajal ja ta puudumist Cynthia matuselt, kuid andestab tal-le, sest ta "on kaua valitsenud luuletaja värssides". Ent sellele tõsisele eleeegiale järgneb vahetult teine humoristliku sisuga, milles parodeeritakse õpetatud "põhjuste" stiili. Luuletuses selgitatakse poeedi ja Cynthia vahel olnud tüli "põhjust": tulles kaugelt käigult ootamatult koju, tabas Cynthia poeedi priiskamas kergemeelsete naiste seltskonnas ja kohtles karmilt oma vöistlejaid ja tuisupäist sõpra.

Oma eleeegiate enamikus kasutab Propertius arvukalt vähetuntud müüte, mõnikord üksikasjalikult nende sisu jutustades, vahel aga piirdudes vaid müütiliste kangelaste mainimisega. Mitmesugused üksikasjad, kujundite ja sõzede üliküllus, mõistujutuline sündmuste kirjeldamine, aga ka pööd väljendada oma mõtteid vöimalikult keerukamalt muudavad Propertiuse eleeegiad tihti raskesti mõistetavaiks.

Olles "õpetatud" luule tüüpiline esindaja, rajas Propertius rooma etioloogilise eleeegia. Aleksandria eeskujude matkimise kõrval lõi ta ka eleeegiaid originaalse ja täiesti rahvusliku sisuga. Propertiuse luule oli hästi tuntud mitte ainult ta kaasaegseile, vaid ka hilisematel aegadel. Keskajal jäi ta kauaks unustusse, ent ilmus uuesti kirjandusse renessansiajastul. XVIII saj. tegeldi temaga rohkesti Saksamaal ja Goethe lõi oma kuulsad "Rooma eleeegiad" Propertiuse eeskujul. Ta pateetiline jõulisus ja väljendusrikkus on meie päevini leidnud arvukaid austajaid.

Ovidius (43 e.m.a. - 18 m.a.j.). Publius Ovidius Naso, kes nimetab ennast noorimaks neljast rooma eleeegikust, on ise oma eluloo andnud pagenduses kirjutatud "Kurbades

lauludes" (IV, 10). Ta sündis Sulmo (nüüd Sulmona) linnas Kesk-Itaalias jõukas perekonnas ja kuulus ratsanike seisusse. Isa tahtis oma poegi ette valmistada riigiteenistusse ning advokaadi tegevuseks ja saatis Ovidiuse koos ta vara surnud vanema vennaga Rooma, kus Ovidius omandas hea hariduse. Ta õppis kõnekunsti, mida Roomas peeti tarvilikuks tulevastele riigitegelastele, ehkki Augustuse ajajärgul kõnekunst oli kaotanud Rooma ühiskonnas senise tähtsuse. Retoorikakoolis peeti etteantud teemadel kõnesid, mis jagunesid kontroversiateks (kohtukõned) ja svasooriateks (arutlused ajaloolistel või mütoloogilistel teemadel). Harjutades koolis selliseid kõnesid õppis Ovidius kasutama retoorilisi võtteid, vaimukaid aforisme ja võrdlusi. Kooli mõju on hiljem tunda Ovidiuse luules. eriti ta varasemates teostes. Lõpetanud oma hariduskäigu traditsioonilise matkaga Kreekasse ja Väike-Aasiasse, asus ta Rooma elama. Ta oli teisejärgulistest riigiametites, kuid loobus peatselt teenistusest ja elas jõuka mehe vaba elu, liikudes Rooma kõrgemas seltskonnas ja kirjanduslikes ringkondades. Ta oli tihedalt seotud Messala ringiga, kuid suhtles ka poetidega Maecenase ringist, eriti Propertiusega. Ovidius oli kaasaja kõige populaarsemaid luuletajaid, kes menukalt rakendas oma võimeid mitmes žanris. Kuid ta hiilgav kirjanduslik karjäär katkes äkki: Augustuse isiklikul käsul ta pagendati a. 8 m.a.j. kaugele riigi piirialale Tomi linnakesse (nüüdne Constanța Rumeenias). Pagenduse tõeline põhjus on teadmata. Ovidius ise osutas hiljem kahele momendile, mis ta saatuse õnnetus pöördes olevat etendanud otsustavat osa: need olid ta poeem "Armastuskunst", mille liiga vaba sisu talle ette heideti, ja mingi vääratus, mida ta ei nimeta, kartes nähtavasti sellega veel suuremat Augustuse viha välja kutsuda. Võib-olla saigi vääratus pagenduse põhjuseks, sest "Armastuskunst" oli ilmunud juba peaaegu 8 aastat enne pagendust. Uurijad on Ovidiuse väljasaatmise kohta Roomast esitanud mitmesuguseid hüpoteese. Enamik neist arvab, et see oli kuidagi seoses Augustuse tütre Juliaga, kes samal aastal kõlvatu elu pärast pa-

gendati. Hellitatud poet sattus ootamatult rasketesse oludesse, ent ta palved Augustusele ja viimase järglasele keiser Tiberiusele lubada tal Rooma tagasi pöörduda või ta olukorda kergendada jäid tagajärjetuks ja Ovidius lõpetas oma elupäevad pagenduses.

Ovidiuse kirjandusliku tegevuse võib jagada kolme etappi: lembeluule (ligikaudu m.a. alguseni), "õpetatud" luule mütoloogilistel teemadel ja pagendusaja looming.

Oma luuletajakutsumusest sai Ovidius teadlikuks üsna varakult. Autobiograafilises eelegias kõneleb ta ise, kuidas ta isa pidas poja kirjanduslikke katsetusi tühiseks asjaks ja kuidas noorukil kõik, mis ta püüdis kirjutada, muutus vastu tahtmist värssideks.

Esimeseks, nooreas kirjutatud teoseks, millega autor avalikkuse ette astus, oli kogumik eelegilistes distihhoniides kirjutatud "Lembe-eleegiaid" ("Amores", 49 luuletust), mis koosnes algselt viiest, pärast autori tehtud koondamist kolmest raamatust. Eleegiates mainib Ovidius korduvalt kaudselt Corinnat (nimetatud vanakreeka VI sajandi poetessi Korinna järgi), ülistades ta ilu ja pühendades talle oma luuletusi. Corinnaga seotud eleegiates ei kõnele poet üksnes oma isiklikest elamustest, vaid kujutab üldse armastustundeid nende kõige mitmekesisemates avaldustes. Väga võimalik, et Corinna polnudki reaalne isik, vaid Aleksandria luuletajate eeskujul loodud fiktiivne kuju.

Eleegiate teemad on tüüpilised selle žanri teostele; nendeks on kuulsus, mille saavutab daam poedi armastuse kaudu, Amori võim, võimatus poedil luua teoseid, kus ei kõneldaks armastusest, "julm uks", mis ei lase armunul pääseda kaunitari juurde, kaebused naiste kasuahnuse üle, kuldaja manitsused, armunuga võistlev sõjamees jm. Ovidiuse eleegiates korratakse üsna suurel määral Catulluse, Tibulluse, Propertiuse ja Aleksandria luuletajate teemasid, kuid Ovidius erineb nendest luuletajatest täielikult oma suhtumises tegelikkusse ja kirjanduslikku ainesse kui ka oma stilistiliste võtete poolest. Ta lõi uut tüüpi eleegia, mis oli kaugel ta eelkäijate romantilisest laadist. Ühtla-

si tõi ta luulesse retoorilise deklamatsioonistiili elemente. Need avaldusid ühe teema lõpmatus varieerimises või mõne motiivi laiendamises suuremõõtmelise luuletuseni. Ovidius seisis kindlalt reaalsuse pinnal ja suhtus elava huviga ümbritsevasse ellu. Ta loomupärane andekus, ta värssi hämmastav kergus ja voolavus, ta vaimukus, leidlikkus, elavad olustikuvisandid, ta tähelepanuvõime ja huumor - kõik see tõi Ovidiuse värssidele suure populaarsuse. Lembeluule suurt õitsengut Roomas seotakse just Ovidiuse nimega; ta looming oligi lõppjärguks rooma lembeeleegia arengus. Ent kogumikus paistavad silma ka puudused, mis on omased samuti ta järgnevale loomingule. Need on sisuline tühisus ja ideetus, ühatoonilisus, mõõdutunde puudumine, autori eneseimetlus. Ta eleegiate sisu seisukohalt pakuvad huvi mitte niivõrd poeedi intiimsed elamused kui vilkad pildid rooma kõrgema seltskonna olustikust ja kommetest. Ta õpetab armukadedat abielumeest ja jagab nõuandeid armunule, kuidas paremini petta oma armsama meest. Ta pilkab Augustuse abieluseadusi, naerab rikka ja nürimeelse preetori üle, kellel on menu ta Corinna juures. Et puudub tõsine suhtumine teemasse, on Ovidiuse eleegia pigemini vaimukas nali, elegantne lühiriline miniatuur.

Rooma luules oli laialdaselt levinud armastuse võrdlemine sõjaga, orjusega, jahiga jm. Ka Ovidiusel esineb armunu sõdurina Amori teenistuses, kuid ühtlasi avaldab ta põlastust sõjaväeteenistuse vastu, väljendades sellega rooma aristokraatliku noorsoo meeleolusid. Tehes kriitilisi märkusi kohtukorralduse kohta parodeerib poeet ka kohtukõnesid. Naer on Ovidiuse luules üldse tähtsal kohal, luuletaja ei säästa oma naljadega ei jumalaid, inimesi ega isennast. Autoril puudub aukartus jumalate ees, mida tundis enamik vanema aja luuletajaid või ta kaasaegne Vergilius. Ovidiuse arvates on jumalad ja nende kohta käivad müüdid välja mõeldud harimatu ning rumala massi hirmutamiseks ja vaoshoidmiseks. Jumalate nool kujutab luuletaja oma kaasaegseid kõigi nende nõrkuste ja puudustega. "Jumalate ja

inimeste isa" Juppiteri mainib Ovidius eleeegiates peamiselt seoses selle jumala arvukate armuseiklustega. Skeptilised on poeedi vaated ka Rooma "kuulsale minevikule" ja patriarhaalsetele kommetele, mida propageeris Augustus. Kasvanud keisririigi õhkkonnas ja vaimustatud "kuldse Rooma" välistest hiilgusest, võttis Ovidius meeleldi vastu printsipadi algusperioodi kultuurihäved. Rahu ja kord olid talle endastmõistetavad, sest vastandina Vergiliusele ja Horatiusele polnud ta kodusõdade koledusi läbi elanud. Keisririigi ideoloogilises poliitikas ei saanud ta nõustuda vaid kummardamisega mineviku ees ja vanaaegsete kommete taastamise loosungiga. Augustuse poliitikale ei avaldanud ta aktiivset vastupanu, aga ei tundnud end ka kohustatud olevat uut korda ülistama.

Lembe-eleeegialt siirdus poeet lüürilise läkituse žanrile. Ta kogumik "Heroinid" ("Heroides") ehk "Läkitused" sisaldab mütoloogiliste naiskangelaste kirju nendest eemal viibivale abikaasadele või armastatuile. Kirjade saatjaks on Penelope, Briseis, Medea, Phaedra, Ariadne, Dido jt. Seega pöördus autor tagasi mütoloogilise lembe-eleegia juurde, kuid mitte jutustuse kujul, vaid armunud kangelannade lüüriliste südamepuistamiste näol. Ovidiuse kangelannad kasutavad kõiki retoorika võtteid, kuid kirjad on koostatud õieti ühele teemale; kõigis nendes korduvad sellised motiivid, nagu lahusolek, igatsus, üksindus, armukadeduse piinad, mineviku meenutused, naasmispalved jne. Poeedi kunst avaldub oskuses sarnanevaid motive varieerida ja varustada iga heroini omapäraste, teda teistest eristavate joontega. Malbe Penelope, kires põlev Phaedra, kättemaksuhimuline Medea, vägivaldselt lahutatud Briseis ja hüljatud Dido ning Ariadne väljendavad oma tundeid eri viisil. Poeet osutub siin suureks meistriks armastuse psühholoogia kunstipärase kujutamise alal ja seetõttu on "Heroinid" silmapaistva kirjandusliku nähtusena omandanud teenitud kuulsuse. Hingelaadilt on Ovidiuse kangelannad hoopis kaugele eepose või tragöödia ülevatest kujudest: Penelope esineb vananeva nõrga naisena, kes on liigutavalt truud oma

kaugel viibivale mehele; hõljatud Dido on hirmul oma armsa-
ma Aenease elu pärast jne. Need kangelannad on pigemini au-
tori kaasaegsed roomlannad.

Hiljem liideti (võib-olla Ovidiuse enda poolt) kogumi-
ku 15 kirjale veel 3 paari läkitusi, millest iga paar si-
saldab kangelase kirja ja kangelanna vastuse (Parise ja He-
lena, Akontiose ja Kydippe, Hero ja Leandrose kirjad). Nen-
des kirjeldab autor kirja mõju adressaadi tunnetele ja ka-
vatsustele. Sellelt vaatekohalt pakub huvi Parise kiri, mil-
les ta mitmel viisil püüab Helena sümpaatiat võita, ja He-
lena vastus, kus avaneb terve psühholoogiliste näansside
gamma: Helena alustab kirja nõrdimuse avaldamisega, ent
kaldub järk-järgult armunud Parise palveid kuulda võtma.
Akontios ja Kydippe on Kallimachose tuntud elegia tegela-
sed. Preestritar Hero ja Leandrose kirjades käsitletakse
armastajate lahusoleku teemat: Leandros ujus igal õöl üle
Hellespontose Heroga kohtuma, kuid uppus õhel tormisel õöl.
Kirjades on tunda traagilise lõpu (mõlema armastaja hukku-
mise) eelaimust.

Üheaegselt "Heroinidega" valmis Ovidiusel meie ajani
mitte säilinud tragöödia "Medea", millele antiikaja kriiti-
ka andis väga kiitva hinnangu.

Ovidiuse esimene loominguperiood pöördub kahe poemiga
- "Armastuskunst" ("Ars amatoria", 3 raamatut) ja "Ravimid
armastuse vastu" ("Remedia amoris"). Nendele lisandub veel
Rooma daamidele määratud kosmeetikaalane teos "Näoravimid"
("Medicamina faciei"), millest on säilinud algus (umb. 100
rida). Kõik need teosed on kirjutatud elegia värsimõõdus.

"Armastuskunst" on vaimukuselt ja vormitäiuslikkuselt
silmapaistvamaid noore Ovidiuse teoseid. Selle paroodilis-
didaktilise poemi I raamatus kõneldakse sellest, kus ja
kuidas leida sobiv armastatu, II raamatus - kuidas võita
armastust, III - kuidas armastust säilitada. I ja II raa-
mat sisaldavad õpetusi meestele, III - naistele. Teose pa-
roodilisus seisnes äärmiselt kergemeelse, isegi frivoalse
sisu esitamises ironilis-õpetlikus toonis. Poem pakub
hulganisti olustikupilte, keni mütoloogilisi lugusid, nal-

jatlevaid arutlusi moraali teemadel, kuid ei tõuse kõrgemale aristokraatliku noorsoo ja poolkutseliste hetkärade armusuhete tasemest.

Samas iroonilis-didaktilises toonis on kirjutatud poem "Ravimid armastuse vastu", mis sisult liitub "Armastuskunstiga" ja on nagu vastuseks rangete moraalivalvurite nõrdimusele eelmise poemi varjamatu kergemeelsuse üle. Autor soovitab tegelda põllumajandusega, käia jahil, minna sõtta või kaugele matkale jm., kõik see ravib armastusest terveks.

Ovidiuse loomingulise tegevuse teisel perioodil loovutas kerge armastuse teema ta luules koha teistsugusele, tõsisemale sisule. Poeet siirdus suuremahuliste mütoloogilise ainestikuga teoste loomisele. Üheaegselt töötas ta kahe suurema jutustavat laadi "õpetatud" teose kallal, millest "Metamorfoosid" ("Muundused", 15 raamatut) valmisid enamvähem lõplikul kujul, kuna "Fasti" (poetiline Rooma kalender, 6 raamatut) jäi pooleli.

"Metamorfoosid" on eepiline poem. Sellesse on koondatud üle 200 muistendi, mis kõik lõpevad mingi muundusega: inimesed muunduvad loomadeks, taimedeks, kivideks, allikateks, tähtedeks jm. Autor kavandas oma teose "katkematu poeemina", milles üksikmuistendid olid lõkitud ühtseks jutulõngaks.

Selliseid müüte leidis laialdaselt mitme rahva folklooris. Ka hellenistlikud luuletajad, kes osutasid suurt huvi folkloori ja mütoloogia vastu, kasutasid neid muistendeid oma teostes. Rooma luuletajal oli seega käepärast arvukaid allikaid - teaduslikke ning ilukirjanduslikke teoseid, katalooge ja ka kujutava kunsti mälestusmärke. Teoses ühtsuse loomiseks paigutab autor müüte kükloste järgi (Argose ja Teeba müüdid, argonaidid, Herakles, Aeneas ja ta järglased), liidab neid tegelaste sarnasuse alusel, tegevuskoha järgi või kasutab raamjutustuse võtet, tuues ühe muistendi mõne tegelase jutustusena või kunstiteose kujutuste kirjeldusena teise sisse. Poem algab jutustusega maailma loomisest, mis on esimene "muundus", ürgse kaose muundumine kosmoseks,

ja lõpeb Julius Caesari muundumisega komeediks. Varieerides lugusid suuruse, käsitluse üksikasjalikkuse, tooni ja meeleolu järgi suudab autor hoiduda ühetoonilisusest ja püsib alati reipana ning huvipakkuvana. Haruldase kergusega vahelduvad tal kurvad ja lõbusad, liigutavad ja kohutavad, õlevad ja naljakad stseenid. Kogu selles mitmekesisuses domineerib lühikese, emotsionaalse värvinguga pinga jutustuse stiil. Mõõt muutub kenaks novelliks, milles lugejat üllatavad psühholoogilised tähelepanekud ja detailirikkus. Teoses esitatud suurest muistendite hulgast nimetatagu mõned kõige tuntumad; need on jutustused neljast (kuldsest, hõbedasest, vasksest ja raudsest) ajajärgust ja veepuutusest; Apolloni armastusest nümf Daphne vastu, kes muundus loorberipuuks; Päikese pojast Phaetonist, kes palus isalt ta vankri sõiduks, peaaegu oleks põletanud maa ja hukkus Zeusi välgu läbi; ilusast noormehest Narcissusest, kes hõlgas nümf Echo armastuse, kuid armus oma peegeldusse vees ja hukkus rahuldamatu igatsuse tõttu, muundudes nartsissiks; hiljem Euroopa kirjanduses laialdaselt levinud lugu Pyramuse ja Thisbe õnnetust armastusest; kuningatar Niobest, kes uhkustas seitsme poja ja seitsme tütrega ja kaotas nad oma kõrgi hooplemise tagajärjel; taidur Daedaluse ja ta poja Icaruse õnnetust lennust; vana vaese abielupaari Philemoni ja Baucise idüllilisest elust ja nende muundumisest puudeks; kujur Pygmalionist, kes armus enda loodud naiskujusse (viimane muundus elusaks olendiks Galateaks); laulik Orpheusest ja ta mõrsjast Eurydicest, kes suri pulmapeol jt.

Ovidiuse kirjeldused on väga näitlikud, ta nagu näeb kujutatavat stseeni või eset kõigis üksikasjus. Rikkalik mõõdiainestik võimaldas autoril kujutada poemis väga erisuguseid tegelasi. Lugeja eest mõõduvad jumalate ja kuningate kõrval ka lihtsurelikud - noorukid, malbed tütarlapsed, vanamehed ja vanaeided, elutargad mehed. Jumalate käitumine vastab sageli rooma galantse seltskonna tavadele: keelepeks ja armuseiklused täidavad mõnigi kord kogu nende aja. Ovidiuse kangelasel on õieti ta kaasaegsed, üle kan-

tud müüdi sfääri, poetiseeritud ja õilistatud.

"Metamorfooside" viimastes raamatutes siirdub autor kreeka müütidele itaalia ja rooma muistendeile. Eeskätt rooma muistendeile on pühendatud teine poeem "Fasti". Sellest pidi saama teos ametliku ideoloogia vaimus ja Ovidius kavatses selle pühendada Augustusele. Eri muistendeid tervikuks liitvaks aluseks valis ta rooma kalendri (sellest ka teose pealkiri). Autoril oli teos kavandatud 12 raamatus, vastavalt kuude arvule aastas, kuid valmis kirjutada jõudis ta neist 6. Iga raamat algab kuu nime seletusega, järgnevad huvipakkuvad lood ja muistendid pidustustest ja tavanditest, mis langevad antud kuusse. Kreeka päritoluga müüdid ja itaalia muistendid vahelduvad siin lugudega niivõrdki legendaarsest kui ka hilisemast Rooma ajaloost kuni autori kaasaja sündmusteni välja. Erilist rõhutamist leiavad keisri suguvõsaga seostatud tähtpäevad. Eeskujuks teose koostamisel võisid autoril olla Kallimachose "Põhjused" kui ka Propertiuse etioloogilised eeleegiad. Tuntud episoodide hulka kuulub lugu Tarquiniusest ja Lucretiast: julma Tarquinius Uhke, Rooma viimase kuninga poeg tarvitab vägivalda voorusliku Lucretia kallal, kes seetõttu tappis enese. Eelegilistes distihhonides kirjutatud "Fasti" erutatud, lääriline stiil erineb "Metamorfooside" eepilisest käsitusviisist.

Ovidius oli "Metamorfoosidega" peaaegu lõpule jõudnud ja "Fasti" esimese poolega samuti, kui teda tabas katastroof täiesti ootamatu väljasaatmise näol. Ahastuses heitis ta "Metamorfooside" käsikirja tulle ja poeem säilis ainult tänu autori sõpradel olnud koopiatele. Ta elu viimase perioodi teosteks on "Kurvad laulud" ("Tristia", 5 raamatut) ja "Kirjad Musta mere äärest" ("Epistulae ex Ponto", 4 raamatut, mõlemad teosed eeleegia värsimõõdus), tumedaid vihjeid ja needusi kellegi truudusetu sõbra aadressil sisalduvat pamflett "Ibis" ja mõned kaotsiläänud luuletused. Võimalik, et ka "Heroiinide" lõppu paigutatud kolm paari lätikutusi on koostatud pagenduses.

"Kurbade laulude" I raamat sisaldab kauni eleeegia, milles autor kirjeldab viimast Roomas veedetud ööd; järgnevat eleeegiat käsitletakse teekonna raskusi, tormist mereretke; autor pöördub naise ja sõprade poole, keda ta ei sõanda isegi nimepidi nimetada, et mitte tõmmata nendele Augustuse viha. II raamat kujutab endast Augustusele adresseeritud väga alandlikku ja meelitusrohket lükitust; autor õigustab oma kirjanduslikku tegevust ja väidab, et ta luule oli enamjaolt väljamõeldis, mis sugugi ei kajastanud autori isiklikku elu. Kolmes järgmises raamatus varieeruvad põhiliselt sellised teemad nagu kaebused Sküütia karmi kliima üle, sõprade truudusetus, ustava naise ülistamine, palved aidata kergendada autori saatust. IV raamatu lõppluuletuses annab Ovidius autobiograafia, milles kõneleb oma õnnelikust nooreast, luuleloomingust, perekonnast, vanemate surmast ja kurvast pagulaselust.

"Kirjades Musta mere äärest" pöördub autor sõprade poole juba avalikult, nimetades oma adressaate nimepidi. Eleeegiate toon on rahulikum, poet on hakanud harjuma olukorraga. Ta on geedi keele niivõrd omandanud, et ülistab kohalikus keeles Augustust ja ta perekonda. Nagu "Kurbades lauludes", nii on ka "Kirjades" rohkesti looduse ja geetide olustiku kirjeldusi. Kiri, milles vana geet jutustab muis tendit Orestesest ja Pyladesest, oli Puškinile eeskujuks vana mustlase jutustusele (poeemis "Mustlased") Ovidiusest enesest. Stiililt muutuvad poeedi selle perioodi luuletused lohakamaks, sisult monotoonsemaks, kunagine retooriline sära kustub.

Jäädes maha mõnest oma kaasaegsest loomingu sügavuselt ja originaalsuselt, oli Ovidius suurepärase kerge luule meister. Ta loomingu arenes Aleksandria eeskujudest ülesäämise ja uue, kvalitatiivselt erineva luule loomise suunas. Ovidiuse kirjanduslik tegevus oli tihedalt seotud Rooma ühiskonna selle osaga, kes elas luksuslikku jõudeelu; see määras ta teoste vastava temaatika. Erootiline luule, mis saavutas sel ajajärgul Roomas teatud taseme, päädis Ovidiuse loomingu.

Ovidiuse luule oli kaasajal väga populaarne. Antiikaja uurijad, tunnustades luuletaja hiilgavat talenti, kritiseerisid teda ta lembeluule liigse avameelsuse ja kergemeelse-tele teemadele kaldumise pärast. Suur menu sai osaks ta luulele ka keskajal, mil Vergiliuse kõrval oli Ovidius antiikajast tuntuimaid poeete. "Metamorfoose" peeti "paganliku piiblikuks", omapäraseks tarkuse allikaks, mille sisu tõlgendati allegooriliselt. Ta lembeluule innustas trubaduure. Renessansiajast alates loodi Ovidiuse teoste süžeedel ja motiividel novelle, oopereid, ballette, samuti kujutava kunsti teoseid. Ovidiuse loominguga heaks tundjaks ja austajaks oli Puškin. Ta teosed pole kaotanud väärtust tänini.

Livius (59 e.m.a. - 17 m.a.j.). Augustuse ajajärgu tähtsaim ajaloolane Titus Livius sündis Pataviumis (nüüdne Padova) Põhja-Itaalias, kus armastas viibida hiljemgi. Eluloolised andmed Liviuse kohta on napid. Ta oli nähtavasti pärit jõukast perekonnast; seda tõendab ta hea retooriline ja filosoofiline haridus kui ka see seik, et tal oli võimalik elada Roomas, kus ta pühendus täielikult kirjanduslikule tegevusele. Kui eelmised Rooma ajaloolased tegutsesid ise suuremal või vähemal määral poliitilisel alal, oli Livius kabinetiteadlane, literaat nüüdisaja mõttes. Ta kodulinna oli tuntud patriarhaalsete tavade ja vabariikliku meelsuse poolest. Kodusõja ajal Caesari ja Pompeiuse vahel asusid Pataviumi kodanikud Pompeiuse poolel. Kasvanud vabariiklike traditsioonide vaimus, säilitas Livius kogu eluaja poolehoiu mineviku institutsioonidele. Ta ülistas Pompeiust, suhtus pooldavalt Caesari tapjaisse Brutusesse ja Cassiusesse ning jättis lahtiseks küsimuse, "millest riik oleks rohkem kasu saanud - kas Caesari sündimisest või mittesündimisest". Augustus, kellega Livius oli heas vahekorras, nimetas teda vahel pilkavalt "pompejaanlaseks", kuid nende sõprus selle all ei kannatanud, sest Augustus püüdis taastada neidsamu patriarhaalseid tavasid, mis olid meeltnõnda niihästi Vergiliusele kui Liviusele.

Livius on kirjutanud mõned filosoofia- ja retoorika-
alased dialoogid ja traktaadid, mis aga peatselt jäid unus-
tusse ja pole alal hoidunud. Ta peamiseks teoseks, mis tõi
autorile kuulsuse ja mille kallal Livius töötas üle 40 aas-
ta, kujunes ta Rooma ajalugu; selle pealkiri oli oletata-
vasti (täpne autori antud pealkiri pole teada) "Raamatud
linna (s.o. Rooma) asutamisest alates" ("Libri ab urbe con-
dita"). See tohutu teos koosnes 142 raamatust, kuid meie
ajani on nendest jõudnud ainult 35 (I-X ja XXI-XLV) ja
fragmente mõnedest teistest raamatutest, s.o. ligikaudu
veerand teost. Rooma ajaloo käsitus teoses algab mütoloog-
gelistest aegadest (Aenease saabumisest Itaaliasse) ja lõ-
peb Augustuse võõraspoja Drususe surmaga a. 9 e.m.a. Et
see sündmus eriti tähtis polnud, võib arvata, et autor ka-
vatses teost jätkata (võib-olla Augustuse surmani), kuid
mingid asjaolud takistasid teda seda tegemast. Hilisantiik-
ajal jagati Liviuse teos dekaadideks. Igasse dekaadi kuu-
lus 10 raamatut (I dekaad - raamatud I-X, II - raamatud
XI-XX jne.).

Teose suure mahu tõttu tekkis vajadus lühendatud välja-
annete järele. Üsna varsti hakati koostama süstemaatilisi
väljavõtteid Liviuse ajaloo kohta; mõned neist on säilinud.
Nendega rööbiti koostati igast raamatust lühikesed sisukok-
kuvõtted (periochae); iga raamatu sisuloetelu moodustas
keskmiselt pool trükilehekülge. Need kokkuvõtted on säili-
nud peaaegu kogu teose kohta ja on lühidusest ja pealis-
kaudsusest hoolimata ainsaks allikaks, kust saab äldjoone-
lise ülevaate iga raamatu sisust.

Livius on eeskätt jutustaja, mitte uurija. Ta ammutas
ainestikku varaseilt Rooma annalistidelt (ajalookirjuta-
jailt, kes esitasid oma hiljem kaotsiläänud teostes sündmu-
si aastate viisi) ning oma eelkäijate töödest, võrdles nen-
de andmeid ning käsitlust ja valis selle teisendi või tõlgen-
duse, mis näis talle kõige enam tööle vastavat. Sellisele
juhuslikule ja ebakriitilisele allikate kasutamisele lisan-
dus Liviuse puudulik orienteerumine sõjanduse ja poliitika
kõhvimustes ning mõnikord ilmnev geograafia-alaste teadmiste

nappus.

Liviuse eesmärk polnud puhtteaduslik, vaid patriootiline: ta püüdis leida minevikust õpetust ja juhatust kaasajale. Kauge mineviku õlevatest sündmustest, helgeist isiksustest ja nende tegudest otsis ta ühtlasi lohutust hädade ja pahedega koormatud olevikuelus. Liviuse ajaloo teost läbib juhtmõtte seisneb selles, et tänu esivanemate kõrgetele kõlbelistele omadustele, nende patriotismile ja vabadusearmatusele, mehisusele ja ennastsalgavusele, vagale ja vähenõudlikule eluviisile tõusis Rooma riik võimsaks, kuna ühiskonna kõlbeliste aluste varisemine viis hukatuslike tagajärgedeni - kodusõdade ja tülideni. Seega oli Liviuse ideaaliks Rooma vabariik õitsengu ajajärgul.

Cicero oli ajaloo žanrilt nõudnud ilmekat kunstipärast käsitlust ning õpetlikke eeskujusid ja Livius järgib Cicero õpetusi. Ta jutustab elavalt ja huvitavalt. Sündmustiku jagab ta reaks lühikesteks lõpuleviidud episoodideks, mis on omaette kunstilised tervikud. Kohati dramatiseerib autor käsitlust ja paigutab jutustusse tegelaste kõnesid, mis on meisterlikult koostatud ja iseloomustavad isikuid, kelle suhu nad on pandud. Säilinud raamatutes leidub ligi 400 kõnet; nendest on kuulsaimad Scipio ja ta suure vastase, Kartaago väejuhi Hannibali kõned XXI ja XXX raamatus.

Liviuse ajalugu saavutas Roomas suure menu ja sai ta kaasaegseile kui ka järgnevatele sugupõlvetele samasuguseks põhiteoseks Rooma ajaloo alal, nagu seda oli Vergiliuse "Aeneis" rooma eepose näidisenä. Humanistid andsid Liviuse teosele kõrge hinnangu. Alates XVII sajandist hakkas ajaloo-teaduslik kriitika avastama Liviuse käsitluses puudusi, kuid ta teos püsis veel kaua kunstipärase ajalookirjutamise eeskujuna. Rooma vabariigi tegelaste võimsad ning õlevad kujud, mis ilmusid uusaja Euroopa kirjandusse, põhinevad Plutarchose elulookirjeldustel ja Liviuse teosel.

2. Kirjandus I sajandil ja II sajandi algul m. a. j.

Rooma õhiskond ja kultuur I saj. Pärast Augustuse surma tugevnes keisrite tegelik võim üha enam, ehkki keisritel Augustuse sugulaste dünastiast (Tiberius, 14-37, Caligula, 37-41, Claudius, 41-54, Nero, 54-68) tuli pidada ägedat võitlust senati opositsiooniga, kusjuures õukonna intriigidest võttis osa ka sõjavägi, eriti keisri kaardivägi (pretoriaanid). Flaviuste soost keisrite (Vespasianus, 69-79, Titus, 79-81, Domitianus, 81-96) ajal oli vanarooma aristokraatia vastupanu murtud ja järgmistel keisritel (Nerva, 96-98, Traianus, 98-117) õnnestus juba saavutada teatud tasakaal senati ja keisrivõimu vahel. Riigi siserahu häirisid aegajalt vaid alistatud rahvaste ülestõusud.

Välispoliitiliselt oli I sajand Rooma riigi suurima võimsuse ajaks. Vallutati rida maid Reini ja Doonau piirkonnas, Britannia, Aafrika põhjarannik. Kõigist riigi osadest voolas Rooma kaupu, raha ja orje, samuti filosoofe, kirjanikke, kunstnikke. Hoolimata ränkadest koormistest hakkas provintside majanduslik olukord paranema. Hästi korrastatud teed viisid Roomast riigi kaugematesse osadesse. Keisri kassasse laekus tohutuid ressursse ja see võimaldas arendada ka laialdast ehitustegevust Roomas.

Ent selle välise hiilguse kõrval hakkasid varsti, eeskätt Itaalias, ilmema orjandusliku korra lagunemise tunnused. Väiketalupidajate majanduslik laostumine jätkus, maata jäänud talupoegi siirdus massiliselt suurtesse linnadesse, eriti Rooma, kus nad koos vaesunud linlastega moodustasid parasiitliku, valitsusvõimudelt "leiba ja tsirkust" nõudva rahvastikukihi. Teisest küljest langes suurtes maavaldustes (latifundiumides) orjatöö tootlikkus. Itaalia hakkas kaotama esikohta keisririigis, kuna provintsid muutusid majanduslikult iseseisvamaks. Kui rööbiti orjade ekspluateerimisega oli orjandusliku Rooma teiseks põhialuseks olnud "võõramaalaste" (s.o. mittekodanike) ekspluateerimine, siis algas

nõud nende põhialuste varisemine.

Kui Itaalias majanduslik langus I sajandil alles hakkas end tunda andma, siis osutus Rooma ühiskonna moraalne allakäik juba tegelikkuseks. Orjameelsus, varjamatu materiaalsete hüvede tagaajamine, ühiskondlike tunnete nõrgenemine, abielusidemete ebakindlus, abielutus, sündimuse langemine - see kõik iseloomustab Rooma ühiskonda I sajandil. Nagu märkis Engels, vastas üldisele õigusetusele, mil ühtlasi oli kadunud lootus parema korra võimalusele, üldine apaatia ja demoralisatsioon.

Toimus muutusi ka ühiskonna ladviku koosseisus. Vanarooma aristokraatia oli välja suremas, tema asemel tekkimas uus ülikkond, kes pärines Itaalia linnadest või provintsidest. Ratsanike seisus muutus bürokraatlikuks ametnikkonnaks, kes sõltus täielikult keisrist. Vaesunud kodanikke astus arvukalt mõjukate või rikkaste meeste kaitsealusteks, muutudes oma patroonist sõltuvaiks klientideks. Esile kerkis rikas, kuid vähekultuurne kaubandus- ja finantstegelaste kiht, millesse kuulus rohkesti libertiine (vabastatud orje).

Ametliku religiooni kõrval levisid idamaise päritoluga kultused ja müsterialused, mis "avasid" pühendatuile hauataguse maailma saladusi ja töötasid igavest õndsust. Filosoofia ei võidelnud ebausuga vastu, vaid isegi ergutas seda. Rooma filosoofid eemaldasid teoreetilistest küsimustest, piirdudes praktilise moraali alaga, kus aga erinevused stoikute ja epikuurlaste vahel peaaegu kustusid. Levis retooriline haridus; see andis kasvandikele selle vähese ideede ja teadmiste varu, mida vajas keisririigi ladviku sisuvaene ja pealiskaudne kultuur. Teadustest arenesid esijoones filoloogid ja õigusteadus. Kujutatavale kunstile oli iseloomulik väline sära ja sisu vaesumine. Loodi suurepäraseid ehitusi, tohutuid triumfisambaid ja -kaari, kolossaalseid inimkujusid. Progressi võib täheldada portreemaali ja skulptuurportree alal.

Ajajärku Augustuse surmast kuni Traianuse surmani (14-117) nimetatakse rooma kirjanduse hõbedaseks ajajärguks.

Kirjanduselu keskuseks jäi endiselt Rooma ja kirjandus tugines peamiselt kohalikule rooma traditsioonile, vabanedes otsestest kreeka mõjudest. Poliitiline teema kaotas selle tähtsuse, mis tal oli olnud vabariigi viimasel sajandil ning Augustuse ajajärgul ja muutus lõpuks mõnel kirjanikul keisri "tegude" lipitsevaks ülistuseks. Kirjanduses pääsis valitsema retoorilis-deklamatsiooniline stiil. Sellele nn. uuele stiilile on vastandina Cicero stiilile omased lühikesed teritatud laused, metafooride küllus, efektsed antiteesid. Teater lõi sel ajal peaaegu täielikult lahku kirjandusest, seal etendati miime, atellaane, pantomiime (ballette) ja pakuti veriseid vaatepilte. Tõsine näidend lavateosena hääbus ja muutus puhtkirjanduslikuks lugemisdraamaks.

Hoolimata mõningatest progressiivsetest joontest langes sel ajajärgul rooma kirjanduse tase; üksikud silmapaistvad erandid ei muuda üldist pilti. Väga suur oli seevastu kirjanduse kvantitatiivne kasv, kusjuures kirjanike hulka ilmus rohkesti provintsiaale (näiteks pärinesid Hispaaniast Seneca, Lucanus, Martialis, Quintilianus jt.).

X Seneca (u. 4 e.m.a. - 65 m.a.j.). Suurim "uue stiili" meister Lucius Annaeus Seneca sündis Cordubas (nüüdne Córdoba) Hispaanias, kuid kasvas üles Roomas, kuhu ta isa retoorikaõpetajana oli elama asunud. Saanud hea retoorilise ja filosoofilise hariduse, tegutses ta advokaadina, pääses isegi senatisse, kuid pagendati a. 41 keiser Claudiuse abikaasa Messalina intriigide tagajärjel Korsikale, kus veetis 8 aastat, tegeldes kirjanduse ja filosoofiaga. Claudiuse teine naine Agrippina tõi Seneca pagendusest tagasi ja määras ta oma esimesest abielust poja (pärastise keisri) Nero kasvatajaks. Kui Nero a. 54 troonile astus, sai Seneca koos pretoriaanide prefekti Burrusega tegelikult riigivalitsejaks; seda ajalõiku, mil despootlik režiim mõnevõrra pehmenes, peetakse Nero "viieks õnnelikuks aastaks". Võimuleku ajal kogus Seneca endale tohtu varanduse, võttis osa õukonnaintriigidest ja mahitas Nero pahelisi kalduvusi, varjates ta roimi (ema tapmist jne.). A. 62 eemaldus Seneca õu-

konnast eraellu ja andus kirjanduslikule tegevusele. Kui a. 65 avastati Piao vandenõu Nero vastu, tõsteti Seneca vastu - on teadmata, kas põhjendatult või mitte - süüdistus osavõetus vandenõust. Julmalt ja salakavalalt Nerolt sai ta käsu lõpetada oma elu enesetapuga. Nagu teatab ajaloolane Tacitus, täitis Seneca selle käsu täieliku meelekindluse ja suure väärikusega.

Seneca eluviisi vastukäivuse ta õpetusele, mis torkas silma juba ta kaasaegseile, on Engels õige teraval kujul ära märkinud.

Mitte kõik Seneca arvukad teosed pole säilinud. Ta meieni jõudnud kirjanduslik pärand jaguneb filosoofilisteks ja luuleteosteks.

Seneca filosoofilised vaated polnud järjekindlad ega püsivad. Ta mõtisklused koondusid hingeelu ja praktilise moraali küsimuste ümber. Filosoofia on Seneca arvates hinge ravim ja võib aidata inimest sisemise vabaduse saavutamisel keisririigi režiimi tingimustes. Pidades end ise stoikute õpetuse pooldajaks laenas ta rohkesti ideid ka Epikurosel, muuhulgas teoreetilise põhjenduse eraellu eemaldumisele. Et puudus võimalus aktiivselt võidelda keisrite omavoli vastu, püüdsid rooma aristokraadid leida endis sisemist, hingelist jõudu passiivseks vastupanuks ja Seneca õpetus oligi vastuseks nendele otsingutele. Tema filosoofia ülesandeks on õpetada elama ja õpetada surema, anda inimesele sisemine sõltumatus ja hingerahu rooma ülemkihi tavalise elulaadi raamides. Kogu elu peab olema ettevalmistuseks surmale: "Halvasti elab see, kes ei oska hästi surra". Seepärast tuleb õppida taluma raskusi, ohte, puudust, piinu, seetõttu peab elu olema "sõda", võitlus kirgede, nõrkuste ja kiusatuste vastu. Passiivse vastupanu viimseks pelgupaigaks on surm, mis seetõttu ongi üks Seneca alatisi teemasid.

Moraali küsimustele on põhendatud rida Seneca väheldasi traktaate, nagu "Vihast" ("De ira"), "Elu lühiajalisusest", ("De brevitae vitae"), "Hingerahust" ("De tranquillitate animi") jt. Traktaadis "Armulikkusest" ("De clementia"), mis on adresseeritud noorele Nerole, rõhutatakse leebuse ning

halastuse kui ainuvalitsejale vajalike omaduste tähtsust. Traktaatides "Õnnelikust elust" ("De vita beata") ja "Heategudest" ("De beneficiis") arutatakse kääsimust filosoofi suhtumisest rikkusesse: tark "ei armasta rikkust, kuid eelistab seda; ei anna talle oma hinge, kuid võtab ta oma majja". Ent parimaks Seneca filosoofiaalaseks teoseks on kogumik kirju moraalist (arvult 124) ta sõbrale Luciliusele ("Epistulae morales ad Lucilium"), kirjutatud a. 63-64, milles ta vaated on esitatud kõige täielikumalt. Teoses "Loodusteaduslikud kääsimused" ("Quaestiones naturales") kääsitleb Seneca looduse uurimist peamiselt eetilisel ja usundilisel seisukohalt kui vahendit loodusega ühinenud jumaluse tunnetamiseks. "Loodusteaduslikud kääsimused" olid üheks tähtsamaks rooma kirjanduse teoseks, millest kesk-aegne Lääne-Euroopa ammutas teadmisi loodusest.

Nagu mitmed ta kaasaegsed, harrastas Seneca eredaid värve ja tal õnnestusid kõige paremini pahede, tugevate afektide, patoloogiliste seisundite kujutused. Ta lähikesed teritatud laused nendes sisalduvate mõtete ja kujundite vastandustega olid "uue stiili" parimaiks näidisteks. Tugevate afektide kujutamiseks, piinade ja surma paatosega kohtume me samuti Seneca ilukirjanduslikus loomingus, nimelt tragöödiates, milledest on meile tuntud 9. Need on ainsad täielikult säilinud rooma ja üldse Euripidese-järgse antiikaja tragöödiad. Seneca draamateosed on kirjutatud deklamatsiooni stiilis ja määratud peamiselt lugemiseks, mitte aga lavastamiseks. Lagemisdraama ilmus rooma kirjandusse I saj. e.m.a. Näiteks polnud Ovidiuse "Medea" samuti mõeldud teatris lavastamiseks. Tragöödiate süžeed on need-samad, mida kasutasid vanakreeka traagikud ("Medea", "Phaedra", "Oedipus" jt.), kuid need on Senecal omapäraselt töödeldud. Üheaegselt laval esinevate tegelaste arv piirdub kolmega; monoloogid ja dialoogid vahelduvad kooripartiidega; tragöödia jaguneb 5 vaatuseks. Vanadest süžeedest valis poet sellised, mis annavad talle suuremaid võimalusi kangelaste kirgede, kannatuste ja raske võitluse kujutamiseks. Kangelased on tugevad isiksused, kes püüvad

endale seatud eesmärgi poole. Keskseks tegelaseks on mõnikord julm türann. Tiraadid türannide vastu võisid kõlada täiesti aktuaalselt ja mütoloogiliste kuningate roimad leidsid endile üsna lähedasi paralleele Rooma keisrite perekonnast. Tragöödiates on kuhjatud igasuguseid õudusi, pateetilisi monolooge (või pikki kõnesid), kõneldakse veristest roimadest, kohutavaist ennetest, ilmuvad viirastused ja surnutu varjud. Klassikalises kreeka tragöödias toimusid tapmised lava taga, Seneca toob need lavale. Näiteks tapab Medea poja oma monoloogi lõpul meelesegaduses, teise poja aga täiesti teadlikult Iasoni juuresolekul, joobudes oma mehe piinadest. Tragöödias "Phaedra" kasutab rooma autor Euripidese "Hippolytose" esimest varianti, milles kuningatar ise avaldas armastust võõraspojale. Kangelanna hingevaev ja hämmeldus, ta tunde traagiline sügavus on Senecal kujutatud suure kunstilise jõuga.

Tragöödia "Octavia", mis säilis mõnes käsikirjas koos Seneca mütoloogiliste tragöödiatega, on kirjutatud Seneca stiilis, kuid ei kuulu temale. Selles käsitletakse Nero naise Octavia õnnetut saatust, kelle Nero oli hüljanud ja kes tapeti keisri käsul ta teise naise Poppaea intriigide tagajärjel. Nero on kujutatud tüüpilise tragöödiatürannina, seetõttu on autor leevendanud Poppaea osa ja pannud kogu algatuse Nero arvele. Näidendis on kolm põhilist tegelast - Nero, Octavia ja Poppaea, kuid nad ei kohtu laval kordagi üksteisega ja vestlevad ainult oma usaldusalustega. Näidendis kõneldakse ennustusena Nero hukkumisest. On huvitav, et tragöödias esineb Seneca ise, kes jagab Nerole õpetusi stoitsismi vaimus. Võib arvata, et "Octavia" kirjutas pärast 68. aastat mõni Seneca kirjanduslikest järglastest. Teos on ainus meie ajani jõudnud preteksta (tragöödia rooma aineil).

Senecale kuulub veel õel ja vaimukas satiir "Kõrvitsaks muundumine" ("Apocolocyntosis", s.o. "Rumalaks pähitsemine"; kõrvits - rumalpea võrdkuju), mis on suunatud keiser Claudiuse vastu. Selles avaneb Seneca kirjanduslik talent eri küljest. Värsside ja proosa vaheldusega meenutab see teos

pidi nagu ta lellgi lõpetama elu enesetapmisega.

Lucanus oli viljakas luuletaja. Ta ainsaks meie ajani jõudnud ja tähtsaimaks teoseks on lõpuleviimata ajaloolise sisuga poeem "Kodusõjast" ("De bello civili", 10 raamatut, ehk "Pharsalia", nimetatud teose keskse osa, Pharsalose lahingu kirjelduse järgi), milles käsitletakse kodusõda Caesari ja Pompeiuse vahel. Poeemi peakangelasteks on Caesar, Pompeius ja Cato Noorem. Kasutades hõperboole ja pateetilist deklamatsiooni lõi autor võimsad, ehkki mõnevõrra ühekõlgised kangelaskujud. Caesar on tüüpiline verejanuline, õel ja salakaval türann; ta astub saatusega võitlusse oma võimuahnete kavatsuste teostamiseks. Pompeius on kujutatud saatusele alistuva õleva kannatajana, kes suudab nagu Senecagi tragöödiate kangelased surra väärikalt ja mehiselt. Lucanuse ideaalseks positiivseks kangelaseks on Cato Noorem, autori enda vaadete väljendaja, vabariiklane, oma armastatud Rooma eest võitleja, kes asub väljaspool juhtide väiklasi tülisid. Caesaris näeb autor kuritegeliku Nero eelkäijat ja vihjab ka Nerole korduvalt oma poeemis.

Mineviku ideaalne Rooma, kes alistab maailma oma kodanike vaprusel, kes on uhke oma vabadusele ja seaduslikkusele, hukkub kodusõjas - selline on Lucanuse põhikontseptsioon. Kuid võitlust keisririigi režiimi vastu peab ta lootusetuks. Ajaloo sündmusi juhib Lucanusel saatus (vana mütoloogias jumalad jätab ta kõrvale) ja kangelased on selle käes vaid mängukannideks.

Lucanuse peamiseks allikaks oli Titus Liviuse ajalugu, millest ta ammutab ainet dramaatilisteks episoodideks (Caesari minek üle Rubico jõe, sõjategevus Hispaanias, juhtide viibimine Tessaalias, Cato retk läbi Liibüa kõrbe jt.). Õuduste, õnnetuste ja kannatuste pateetiliste kirjeldustega meenutab ta eepos Seneca tragöödiad. Teoses leidub "uue stiili" reeglite kohaselt koostatud kõnesid.

Poeemi kunstilised väärtused - retooriline paatos, kirjelduste elavus, kirgede kujutamise sügavus - äratasid selle vastu mitme põlvkonna huvi; seda loeti ja kommenteeriti hilisantiikajal ja keskajal. Kuid erilise tähelepanu osaliseks

sai Lucanuse poeem XVII-XVIII sajandil, Inglise ja Prantsuse kodanlike revolutsioonide ajal, millal poeem sai populaarseks kui vabariikluse manifest ja kirglik despootivaenulik dokument.

X Petronius (surn. 65 või 66). Keskaja (IX sajandi) käsikirjades on säilinud väljavõtted ühest mahukast jutustusest, mille pealkirjaks on "Saturae" või kreekapäraselt "Satyricon" ("Satiiriline jutustus") ja mille autorina on käsikirjades nimetatud keegi Petronius Arbiter (ilma muude andmeteta). Rooma ajaloolane Tacitus kõneleb oma "Annaalides" samuti Gaius Petroniusest, Nero kaasaegsest aristokraadist, haritud ja peene maitsega mehest, kes veetis päevi magades, õid aga asjatalitustes ja elulõbudes; kuid Tacitus ei lausu sõnagi Petroniuse kirjanduslikust tegevusest. Prokonsull ametis Bitüünias (Väike-Aasias) ja siis konsulina täitis ta oma kohustusi asjalikult ja oskuslikult. Seejärel võeti ta kui elegantiae arbiter (maitsekohtunik) Nero kõige lähimate õukondlaste ringi ja Nero ei pidanud midagi meeldivaks ega külluslikuks, enne kui Petronius polnud seda heaks kiitnud. Edasi teatab Tacitus, et Petroniuse vastu tõsteti sõadistus Piso vandenõust osavõtus ja et ta otsust ära ootamata tappis enese. Ta lahkus elust epikuurliku meelerahuga ja veetis oma viimsed tunnid sõpradega vesteldes; avanud veresooned, sidus ta need kord kinni, kord avas jälle ja uinus siis, et ta tahtmatu surm näiks loomulikuna. Surma eel saatis Petronius Nerole omapärase testamendi, häbimärgistades selles keisri kõlvatust ja kuritegusid. - On täiesti võimalik, et Tacituse kirjeldatud Petronius on "Satyriconi" autor.

Teos on meieni jõudnud ainult katkendeis 14., 15. ja 16. raamatust, kuna tervikuna koosnes see arvatavasti u. 20 raamatust. Meile tuntud osades antakse jutustus minavor-mis ja proosa vaheldub värssidega, kuid sisuliselt pole siin tegemist nn. Menippose satiiri laadiga, vaid satiirilise olustikuromaaniga; see on antiikaja omaette kirjanduslik nähtus, millele eeskujusid ei leidu. Säilinud katkendite

tegevuskohtadeks on Itaalia linnad, sageli kõrtsid, väljakud, tänavad, tegevus toimub 50. aastail kas Claudiuse aja lõpul või Nero valitsusaja esimestel aastatel. Teose peakangelasena esineb noor Encolpius, hariduse omandanud, kuid allakäinud tüüp, kellest on saanud hulkur ja roimar. Ta saatjaks on naiselik poisike Giton, mõnes episoodis lisan-duvad Ascyltus ja hulkurluuletaja Eumolpus. Encolpius on rüvetanud viljakus- ja iharusjumala Priapuse templi (mis-tõttu jumal teda jälitab), tapnud inimese, olnud gladiaa-toriks jm. Saatus paiskab teda ja kaaslasi ühest linnast teise, nad satuvad rikaste libertiinide keskkonda, rooma aristokraatia luksuslikesse villadesse, kõlvatuse salaur-gastesse ja viibivad tihti täbaras olukorras.

Jutustuse kulgu on vahele põimitud üksikuid novelle, mis esitatakse mõne tegelase pajatuse näol, nagu näiteks lood libahundist, nõidadest, vampiiridest või maailmakir-janduses tuntuks saanud novell Efesose matroonist (lohuta-matu lesk haliseb hauakambris oma mehe laiba juures, astub armastussuhetesse sõduriga, kes läheduses valvab hukatute laipu; kui osutub, et üks laipadest on varastatud, loovu-tab lesk mehe laiba, et kaotust asendada ja sõdurit karis-tusest päästa).

Suurima kujutamisjõu saavutab Petronius loos "Trimal-chio pidusöök". Selles romaani ainsas peaaegu täielikult säilinud episoodis käsitletakse libertiinide keskkonda. Ri-kastuvale vabakslastud orjade kihile, kes oli omandanud tähtsa koha Rooma ühiskonna- ja eriti majanduselusel, suunas Petronius kogu oma aristokraadi ja esteedi põlguse. Kesk-seks figuuriks on siin piduperemees Trimalchio, pärit Sää-riast, kes poisikesena oli saanud peremehe ja perenaise ar-mualuseks, siis täielikuks peremeheks majas, vabastati or-jusest, sai peremehe testamendi järgi suure pärandi ja ajas õnnestunud kaubatehingutega kokku tohutu varanduse. Haua-kiri, mille ta aegsasti oli enda jaoks koostanud, kõlas järgmiselt: "Ta võrsus väikseist oludest, jättis endast jä-rele kolmkümmend miljonit sestertsi ega kuulunud kunagi

üh-tegi filosoofi". Kogu Trimalchio lossi ja ta pidusöögi luksuses kui ka ta enda käitumises näitab autor maitsetust, täielikku kommete puudumist, nõmedust, ebausku, tooreste lõbude harrastamist. Trimalchio pole mingi roimar, ta pole isegi õel, vaid heasõdamlik, kõlalislahke, helde, ta pole niivõrd vastik kui naeruväärne, kuid iga samm paljastab temas endist orja. Ta nõmedus torkab silma eriti seetõttu, et ta armastab kiidelda oma haridusega. Nii näiteks lausub Trimalchio mõõdamines, et ta lapsepõlves lugenud Homerost, kuid tegelikult, nagu näha, tunneb ta Homerost ainult kuu-lu järgi. Hoobeldes oma hõbedaste lauanõudega, väidab ta, et ühel viinakarikal on kujutatud, "kuidas Daedalus peidab Niobet Trooja hobusesse"; samuti selgub ta jutust, et Agamemnon rõõvinud Helena, Diomedese ja Ganymedese õe; Trooja vallutanud ja riisunud paljaks Hannibal jne.

Samasugused vabastatud orjad nagu peremees on ka ta kõlalised (kui mitte kaasa arvata romaani põhitegelasi). Need on lihtinimesed, nõmedad ja eausklikud, piiratud silmarin-giga, ehkki mitte ilma praktilise taibuta. Kuid need endi-sed orjad tunnevad oma väärtust ega salli pilget nende seltskonda mittekuuluvate isikute poolt. Üheks tegelaste iseloomustamise vahendiks on Petroniusel nende keel. Ro-maan tervikuna on kirjutatud heas kirjanduslikus ladina keeles, kuid Trimalchio ja ta kõlalised vestlevad nn. vul-gaarladina keeles, puistates oma lausetesse vahele vana-sõnu, rahvalikke kõnekäände ja nalju. Siin on võimalik tut-vuda (niihästi leksikaalsest kui grammatilisest küljest) elava rahvakeelega, millest kirjakeel oli sel ajal hakanud tunduvalt erinema. See rahvaladina keel sai hiljem romaani keelte aluseks.

Omapärane ja andekas sõnakunstnik Petronius taunib na-gu Seneca ja Lucanuski oma kaasaja tegelikkust, kuid ei näe väljapääsu sellest. Kohtunikud on ostetavad, seadused rahavõimu ees jõuetud, sõprus on tühi sõna, inimestevaheli-sed suhted võltsid. Petroniuse kangelased ei usu milles-segi, neil pole austust endi ega teiste inimeste vastu, neil puudub elus eesmärk. Jumalate suhtes asub Petronius

epikureismi seisukohal: "jumalad on loonud hirm". Ka ta romaani kangelased tuginevad Epikurosele, kuid käsivad ta filosoofiat lihtsustatult, primitiivsest aspektist, pidades Epikurost meeleliste naudingute propageerijaks.

Petroniust ümbritseva elu kujutamine romaanis paistab silma naturalistliku avameelsusega antud ja hästi tabatud olustikudetailidega ning tüüpide koloriitsusega. Teda peetakse õigusega üheks parimaks rooma realistlikuks kirjani-kuks.

Phaedrus. Tiberiuse ja Claudiuse valitsusaja luuletajaist tuleb pidada kõige huvitavamaks, kui mitte kõige andekamaks valmikirjanikku Phaedrust, kes oli Augustuse ori, hiljem vabastatu (libertiin). Ta tegevus kulges omaette, kõrval ühiskonna ülemkihi kirjanduslikest vooludest. Ta kaasaegsed kui ka hilisemad allikad vaikivad Phaedrusest, mistõttu ta elulugu on tuntud üsna puudulikult. Pärit Makedooniast, poolkreeklane, sattus ta nähtavasti poisikesena Rooma ja sai ladina hariduse. Alates 20. aastast m.a.j. avaldas ta 5 raamatut "Aisopose valme" ("Fabulae Aesopiae"). Iseseisva žanrina polnud valm enne Phaedrust rooma kirjanduses esinenud. Pärast II raamatu ilmumist tabas autorit Tiberiuse soosiku, pretoriaanide prefekti Seianuse viha, kuid missugune karistus talle osaks sai, pole teada. Igatähes muutus poeet ettevaatlikumaks ja kolme viimase raamatu valmidest kadusid ilmsed poliitilised vihjed. Nagu võib järeldada V raamatu viimasest valmist, elas Phaedrus kõrge vanaduseni.

Põhiliseks allikaks ja eeskujuks olid Phaedrusele kreeka valmid, millede autoriks traditsiooni kohaselt peeti legendaarset Aisopost. Phaedrus kasutas Aisopose valmide ainekku, kuid kirjutas oma valmid värssides, rakendades vanaaegset jambilist värssimõõtu, mida "kõrges" kirjanduses enam ei kasutatud. Säilinud on 133 Phaedruse valmi, nendest on umbes ühe veerandi sõžeed pärit Aisoposelt, kuid needki on Phaedrusel tunduvalt muudetud. Oma valmikogumikesse võttis autor mitte ainult valme, vaid ka huvitavaid

lugusid ja anekdoote. Autor ise rõhutab, et teose pealkiri on ta viimastes valmiraamatutes ainult žanri nimetuseks, mitte aga ei märgi süžeede kuulumist Aisoposele.

Phaedrus on lihtrahva poeet. Ta väidab, et valmi löid orjad, kes ei sõandanud vabalt väljendada oma tundeid ja kasutasid selleks mõistukõnelist lõbusat väljamõeldist. Sotsiaalse satiiri element on, nagu juba tähendatud, eriti märgatav kahes esimeses raamatus. I raamatu esimeseks valmiks on "Hunt ja lambatall", mille pilke teravik on suunatud "võimsate" vastu. Koostöö "võimsatega" pole võimalik (valm "Lehm, kits, lamma ja lõvi"). Kehvikute olukorra paranemisse autor ei usu, sest riigijuhtide vahetumisel "ei muutu kehvikute jaoks midagi, peale isanda nime" ("Eesel vanale karjasele").

Phaedrus peab oma teeneks lühidust: ta ei peatu üksikasjadel, seletused ja moraal on napisõnalised, keel lihtne, ja puhas. Ent sellest tuleneb ka teatud kuivus ja mõnikord sisu mitteköllaldane konkreetus. Juba Phaedruse kaasaegsed laitsid teda "liiga suure lühiduse ja tumeduse" pärast. Ta ise hindas kõrgelt oma teeneid rooma luule uue žanri rajajana, kuid kuulsus oli visa tulema. Hilisantiik- ja keskajal oli ta proosas sõnastatud valmikogu käibel ja koolides kasutusel. Ehtne Phaedrus sai laialt tuntuks alles XVI saj. lõpust alates. Mitmeid Phaedruse valme kasutasid prantsuse valmikirjanik La Fontaine, samuti saksa kirjanikud Gellert, Lessing jt. Süžeeliselt on Phaedruselt pärit sellised üldtuntud valmid nagu "Hunt ja lambatall", "Vares ja rebane", "Kukk ja pärlitera", "Konn ja härg" ja rida teisi, mis vene kirjanduses leidsid klassikalise sõnastuse ja värsivormi Krõlovi loomingus.

Martialis (u. 40 - u. 104). Väljapaistev epigrammatik Marcus Valerius Martialis sündis Bilbilise linnas Hispaanias. Ta elukäigu, eriti noorea kohta on mõningaid teateid ta enda epigrammides, kuna mujal leidub andmeid napilt. Martialis sai kodumaal hea retoorilise hariduse ja saabus umbes a. 64 Rooma õnne otsima. Kuidas ta elas ja millega te-

geles Roomas Nero valitsuse viimastel aastatel kui ka Vespasianuse ajal, pole meile lähemalt teada. Võib arvata, et ta juba siis proovis oma võimeid luule alal ja sai varsti mõne jõuka patrooni kliendiks. Seda sammu astuma ajendas teda mitte niivõrd tõeline puudus, kui püüd parandada oma varanduslikku ja ühiskondlikku seisundit, sest vähemalt a-st 85 oli ta materiaalselt heal järjel (mõis Rooma lähedal, maja Roomas jm.). Nähtavasti liialdab Martialis, kui ta kurdab, et elab katusekambris, on sunnitud nälgima või leppima viletsa lõunaga patrooni juures jne. Muidugi on võimalik, et Martialisele nagu üldse klientidele sai osaks ka alandusi ja pettumusi. Keiser Domitianuse ajal saavutas Martialis kindla positsiooni (sellele aitasid kaasa ka ta orjameelsed epigrammid keisri aadressil), ehkki keisri õukonda pääseda tal ei õnnestunud; epigrammid tõid autorile kuulsuse, ta liikus mõjukate roomlaste majades ja tundis end Roomas hästi, kuigi tihti meenutas epigrammides oma kodumaad Hispaaniat. Ent Nerva ja Traianuse ajal muutus olukord, uute keisrite soosingut võita Martialisel ei õnnestunud ja tõenäoliselt a. 99 lahkus ta jäädavalt Roomast, pöördudes tagasi Hispaaniasse, kus ta talendi austajaid, rikas daam Marcella annetas talle mõisa.

Martialise kirjandusliku pärandi moodustavad 15 raamatut epigramme. Esimese raamatu, pealkirjaga "Vaatemängude raamat" ("Liber spectaculorum") avaldas ta a. 80 Flaviuste suure amfiteatri avamise puhul ja pühendas selle keiser Titusele. Sellele järgnes kaks kogumikku - "Külakost" ("Xenia") ja "Kaasavõetav" ("Apophoreta"). Need olid nagu pealkirjad kingitustele, mis saadeti sõpradele ja jagati külalistele saturnaalide ajal. Seejärel hakkas Martialis süstemaatiliselt oma epigramme avaldama ja need moodustasid lõpuks 12 raamatut (sisaldades kokku ligi 1200 epigrammi), kusjuures XII raamatu koostas poeet oma elu lõpul Hispaanias. Ta epigrammidel oli tohutu menu ja autor avaldas neid korduvalt eri kogumikes. Umbes kolm veerandit on kirjutatud epigrammide tavalises värsimõõdus - elegilises distihhonis; selle kõrval kasutas autor Catulluse 11-silbilist värssi ja

"lonkavat" jambi.

Martialisel leidub küll ka traditsioonilisi epigramme, nagu hauakirjad, pühendused jm., kuid domineerivad pilkelise sisuga epigrammid, mis määravadki ta loomingu iseloomu. Ta värssides mõeldub lugeja silmade eest terve galerii kujusid: kõrgemas seltskonnas liikuv keigar, diletant, kes ei oska midagi hästi teha, simulant, kes teeskleb haigust, lootes sõprade annetustele, vana aja mälestiste koguja, pärandi taotlejad, filosoofid, arstid, tõusikud, ihnurid, šarlatanid, parasiidid, lõmitajad ja muidugi naised; armastus, abielu ja liiderlikkus pakuvad autorile tänuiliku ainet. Paljudes epigrammides puudutab Martialis kirjanduslikke küsimusi, polemiseerides arhaistidega ja "õpetatud" luule pooldajatega, pilgates andetuid kirjanikke ja plagiaatoreid.

Haarates laias kaares mitmesuguseid elunähtusi, jääb Martialise pilge siiski pealiskaudseks. Ka puudub tal enamasti moraliseeriv ja paljastav tendents, mis oli omane antiikaja satiirikuile. Mitte kriitika sügavus, vaid sõna tabavus, vaimukus ja elav, koomilisse liialdusse kalduv kujutusvõime on teinud Martialise üheks silmapaistvaimaks epigrammiklassikuks maailmakirjanduses.

X Juvenalis (sünd. 60. a-il, surn. pärast a. 127). Decimus Iunius Juvenalis oli juba jõudnud keskikka, kui ta hakkas kirjutama satiire. Biograafilisi andmeid on tema kohta säilinud vähe. Juvenalis pärines Aquinumi linnakesest (Latiumis), ei paistnud Domitianuse ajal millegagi silma ja saavutas hiljem jõuka mehe iseseisva positsiooni. Ta kirjanduslik pärand koosneb 16 satiirist (5 raamatus), nendest on kuus kirjutatud Traianuse, ülejäänud Hadrianuse (valitses 117-138) ajal. Erinevalt Horatiuse "naervaist" satiiridest kuuluvad Juvenalise heksameetris kirjutatud luuletused "vihaste", piitsutatavate satiiride liiki. Ta loomingus võib eristada kahte ajajärku. Üheksa esimest satiiri (3 raamatus), mis on kõige jõulisemad ja tabavamad, kuuluvad esimese ajajärku (kuni umbes a. 120).

Autor seadis endale üleandeks paljastada kaasaja pa-
hesid. Et aga keisririigi oludes oli ohtlik rünnataavaid
isikuid nimetada nimepidi, opereerib Iuvenalis surnute ni-
medega Domitianuse ja isegi Nero ajast ja mainib elavaist
nimepidi ainult alamkihti kuuluvaid. Ühtlasi annab ta aga
lugejale mõista, et ehkki ta satiir näiliselt kuulub mine-
vikku, käib see tegelikult oleviku kohta. Ta selle perioo-
di satiirid on deklamatsiooni stiilis kirjutatud invektiiv-
id Rooma elu pahede ja hädade vastu. Deklamatsiooni stiil
avaldub alatistes pöördumistes lugeja poole, nõrdimust väl-
jendavais hüüatustes, hüperboolides, eredate kujundite kuh-
jamises ja silmatorkavais ootamatutes üldistustes.

Iuvenalis kirjeldab toreda pealinna kehvikute viletsat
elu kõrgetes üürimajades, mis ähvardavad iga hetk kokku va-
riseda ja tihedat elanikkonda varemete alla matta; kitsas-
tel tänavatel valitseb alatine kära ja läbisõitvate vank-
rite mürin, õõsel võivad rõõvlid jalakäijatele takistama-
tult kallale tungida; sageli puhkevad suured tulekahjud.
Maaelu näib satiirikule palju veetlevamana ja ta on valmis
pahelisest ja rahutust Roomast põgenema looduse rüppe. Ela-
valt kujutatakse intelligentsete elukutsete esindajate -
luuletajate, advokaatide, retoorika- ja grammatikaõpetajate
- viletsat olukorda. Samuti kõneldakse klientidest, kes
peavad taluma alandavat kohtlemist ja rahulduma söögijää-
nustega patrooni lõunalaualt; autor häbimärgistab armetut
kehvikut, kes kõhutäie eest on valmis leppima igasuguse mõ-
nitusega. V satiiris näidatakse Domitianuse despootliku re-
žiimi tõelist palet: parodeerides eepilise käsitluse laadi
jutustab autor, kuidas kalur tõi keisrile hiiglasuure les-
takala ja selle valmistamise käsimumise arutamiseks kutsuti
kokku keisri nõukogu. Rünnakuid manduva aristokraatia ja
selle luksusliku elu ning kõlvatuse vastu leidub mitmes sa-
tiiris ja nimed, mis autoril näidetena esinevad, kuuluvad
senaatoriseisusest isikuile. Pilkerahaga puistatakse üle ka
rikkaid libertiine. Pikas VI satiiris piitsutatakse kõrgema
seltskonna naiste ebamoraalsust: kõneldakse nende kõlvatust
eluviisist, meestele truudusemurdumisest, juhuslikest armu-

suhetest, orjade julmast kohtlemisest, naiste ebatervest huvist idamaiste kultuste ja nendega seotud kõlvatute orgiate vastu.

Nendes satiirides on palju liialdusi, kohati on värvi liiga paksult pandud ja teadlikult valitud kirjeldamiseks skandaalseid üksikjuhtumeid, eriti kui on juttu liiderlikkusest. Ent õhtlasi puudutab Iuvenalis tervet rida tõsisemaid ja olulisi Rooma õhiskonna elu väärnähtusi. Ta teostes kõlab sageli Itaalia vaba rahvastiku kehvemate kihtide hääl, autor jagab nende rahulolematust kaasaja eluga, moraalseid veendumusi ja eelarvamusi.

Oma loomingu teisel perioodil siirdus Iuvenalis "vihaselt" satiirilt filosoofilisele diatriibile. Ta kõneleb ebamõistlikest soovidest, lastekasvatusest, sisetunde piinadest. Tegelikkuse kriitika asendub abstraktsete kaebustega kaasaja moraali languse üle ja satiiride üldine toon muutub leplikuks. Võimalik, et sellise toonimuutuse põhjustas suhteliselt rahulik õhkkond Roomas Traianuse ja eriti ta lähemate järglaste valitsusajal.

Hilisantiik- ja keskajal hinnati Iuvenalist kui karmi moralisti ja tunnistati ta parimaks rooma satiirikuks. Uusajal on temas nähtud aristokraatia ja despootia ägedat paljastajat.

Plinius Noorem (u. 62 - u. 114). Gaius Plinius Caecilius Secundus (Minor), Rooma riigiametnik ja kirjanik, pärit Comumist (nüüdne Como Põhja-Itaalias) oli Rooma riigitegelase ja kirjamehe Plinius Vanema, "Loodusloo" ("Naturalis historia", 37 raamatut) autori õe- ja kasupoeg. Ta tegutses keiser Traianuse ajal mitmes riigiametis, a-st 111 asehaldurina Bitüünias Väike-Aasias. Pliniuse kõnedest on säilinud "Panegyricus", kiidukõne Traianuse auks, kuid Pliniuse tähtsus seisneb ta kirjades. Need on kirjanduslikud lükitused proosas, mis olid mõeldud mitte ainult adressaadile, vaid ka avaldamiseks. Nendes annab haritud, heasüdamlik ja veidi edev autor kaasaegsete iseloomustusi, kõneleb oma esinemistest senatis ja kohtus, reageerib päevasündmus-

tele, arutab kirjanduslikke küsimusi, kirjeldab loodust ja tähelepanuväärseid esemeid, pöördub õnnitlustega, tänu- ja kaastundeavaldustega sõprade poole. Tuntud on ta kaks kirja ajaloolasele Tacitusele, kus ta viimase palvel dramaatiliselt kirjeldab Vesuuvi purset a. 79 ja oma onu hukkumist. Pliniuse kirjakogu koosnes 9 raamatust, millele hiljem liisandus 10. raamat (kõik säilinud). Viimane sisaldab Pliniuse kirjavahetust keisriga Bitüünia valitsemise küsimustes, kus muuhulgas puudutatakse ka kristlaste kohtlemist. Elegantne stiil, autori hea mälu ning tähelepanuvõime ja oskus huvitavalt vestelda löid Pliniuse kirjadele kindla kohta antiikaja epistolograafias.

0 Tacitus (u. 55 - u. 120). Publius Cornelius Tacitus, antiikaja ühe andekama ajaloolase eluloo kohta puuduvad täielikud andmed. Ta oli pärit ratsanike seisusest, sai hea retoorilise hariduse ja paistis juba noores eas silma kõnemeheena. Abiellumine kuulsa väejuhi, Britannia vallutaja Iulius Agricola tütreaga võimaldas tal pääseda kõrgemasse riigiameteisse. Traianuse ajal, arvatavasti a. 113-116, oli ta Aasia provintsi prokonsuliks.

Alles pärast Domitianuse surma asus Tacitus tegevusse kirjanduse alal. Algul avaldas ta kolm väheldast monograafia; need olid "Dialog kõnemeestest" ("Dialogus de oratoribus"), "Iulius Agricola elust ja iseloomust" ("De vita et moribus Iulii Agricolae") ja "Germaania päritolust, asendist, iseloomust ja rahvastest" ("De origine, situ et moribus ac populis Germaniae"), lühendatult "Germania",

Esimeses nendest, mis on kirjutatud Cicerot meenutavas stiilis, toob Tacitus Vespasianuse-aegsete parimate kõnemeeste vestluse kõnekunsti languse põhjustest. Dialogi esimeses osas käib vaidlus luule ja kõnekunsti võrrelda-vaist eelistest. Üks vestlejaist peab luulet kasutuks, kuna aga kõnekunst toob kasu ja kõnemehele kuulsust ning au; teine vestleja vastandab sellele luulest saadava sisemise naudinguga ja taunib kaasaja "kasuahnet ja verejanulist kõ-

nekunsti". Eitatakse ka kõnekunsti languse fakti ennast. Autori seisukoht selgub dialoogi lõpus: languse põhjused asetsevad sügavamal, need peituvad riigikorra muutumises. Mineviku suur kõnekunst oli lahutamatult seotud vabariigi-aegse vabadusega; keisririigi rahulikes oludes pole see enam võimalik.

A. 98 avaldas Tacitus kaks järgmist monograafiat. Salustiusse stiilis kirjutatud teoses Agricolast ülistab Tacitus kuulsa väejuhi eraelu, kodanikuvoorusi ja võite Britannias; eluloosse on põimitud geograafilisi ja etnograafilisi andmeid sellest kaugest ja vähetuntud saarest. Tacitus kirjutab ühtlasi nõrdimusega Domitianuse veristest kuritegudest, julmusest ja salakavalusest ning avaldab kurbust Agricola enneaegse surma üle (liikusid kuuldused, et Agricola, kes suri a. 93, mürgitati Domitianuse käsul). Domitianuse režiimi iseloomustatakse süngelt: "Nagu meie esivanemad olid selle tunnistajaks, missuguste piirideni võib ulatuda vabadus, nii nägime meie orjuse viimast astet." Aristokraat Tacitus vihkab despotismi, kuid suhtub skeptiliselt vabariigi vabadusse ja taunib otstarbetut opositsiooni, "auahnet surma ilma kasuta riigile."

Monograafias "Germania" annab autor kirjelduse maast, mida ta ise on näinud. Roomlast üllatavad kliima karmus, tohutu ja tundmatu ookeani lähedus, tihedad metsad ja läbi-pääsmatud sood. Kirjeldatakse germaani hõimude ühiskondliku elu, tavasid, sõjaväelist korraldust, kohut, usku jm. Autor ei idealiseeri germaanlasi, kuid osutab sellele, et barbaarsetel germaanlastel puuduvad need hukatuslikud pahed - luksus, müüdavus, ahnus, kõlvatus, orjus, mille all kannatab Rooma. On märkimisväärne, et puhtkirjeldava teose jaoks valis autor "uue stiili" selle antiteeside, teritatud sententside ja pateetikaga. - Mürgitagu veel, et Tacitus esmakordselt mainib germaanlaste naabruses asuvat hõimu või hõimurühma "Aestii" (arvatavasti mõni balti hõim). Selle nime kandsid keskaja ajalookirjutajad üle nüüdse Eesti ala asustavale rahvale.

Eriti suurt huvi pakuvad Tacituse peateosed, kaks aja-

lootalast tööd, mis hõlmavad ajajärku Augustuse surmast (14) Domitianuse surmani (96) ja moodustasid kogusummas 30 raamatut. Varem valminud "Ajalugu" ("Historiae", säilinud 4 esimest raamatut) on põhendatud autori kaasajale ja algab 69. aastaga, kuna sündmusi 14. kuni 68. aastani käsitlevad hiljem koostatud "Annaalid" ("Annales", täpne pealkiri "Alates jumaliku Augustuse surmast", "Ab excessu divi Augusti", säilinud raamatud 1-4 ja 11-16).

Nendes töödes kerkib autor lugeja ette sügava mõtlejana ja omapäraselt andeka sõnameistrina, kes, nagu ta ise ütleb, on seadnud endale eesmärgiks kirjutada ajalugu "vihata ja eelistuseta" ("sine ira et studio"), s.o. erapooletult. F. Engels on teda iseloomustanud kui vanarooma patriitsliku elulaadi ja mõtteviisi esindajat. Tacitus näeb keisririigi eitavaid külgi, kuid peab printsipaati siiski paratamatuseks. Aastatega muutub ta maailmavaade üha pessimistlikumaks. Viha despotismi vastu koos väljapääsmatu olukorra tunnetamise ja tulevase katastroofi eelaimusega toovad traagilisuse hõngu ta käsitlesse. Dramaatilises jutustus loob Tacitus rea vapustavaid despotismi märatsemise ja ühiskonna laostumise pilte. Tacitus on suurim kirjandusliku portree meister antiikaja historiograafias; erilise reljeefsusega kujutab ta Tiberiust ja Nerot. Mõnikord kasutab ta vastandamise võtet; näiteks on umbusklikule, salalikule, silmakirjalikule pika vihaga Tiberiusele vastandatud aus ja avameelne Germanicus, verejanulistele keisrinadele - Germanicuse naine, julge ja ustav Agrippina (Vannem) jne. Kuid positiivseid kangelasi on Tacitusel üldiselt vähe. Traagilisele toonile vastab ka range, kokkusurutud, kuid tähendusrikas stiil, milles paljugi jääb lõpuni ütlemata, kuid on arusaadav sisse süvenenud lugejale.

Antiikajal ei mõistetud ega hinnatud Tacitust küllaldaselt. Tunnustuse ja väärilise hinnangu andis talle uusaeg. Ta tööd on pakkunud ainet arvukaile tragöödiatele ja mõjutanud Euroopa poliitilise mõtte arengut. Revolutsiooniline kodanlus nägi Tacituses õigusega absolutismi pahede paljastajat.

3. Hilisem rooma kirjandus.

Alates II sajandist saavad rooma kirjanduses üha selgemini nähtavaks languse tunnused. See nähtus kirjanduses on lahutamatult seotud Rooma orjandusliku keisririigi üldise allakäiguga. Rooma ühiskonna vaimne kriis järgneb otseselt majanduslikule ja isegi ennetab poliitilise kriisi.

Orjanduslik tootmisviis hakkas järk-järgult kaduma. Orjatöö muutus põllumajanduses mittetootlikuks, seetõttu levis kolonaat, s.o. väikeste maatükkide rendile andmine vabadele kodanikele; need väikerentnikud, koloonid, kes sattusid hiljem sõltuvusse mõisaomanikest, olid keskaja pärisorjade eelkäijaks. Teravnesid vastuolud väheste suurmaomanike ja laostunud kehvikkonna masside - koloonide ja orjade vahel.

Alates keiser Hadrianuse ajast (117-138) hakkas Itaalia kaotama juhtivat kohta majanduse ja kultuuri alal, tõusis aga provintside osatähtsus. Keisririigi idaosas võib märgata elavnemist kultuuri alal, mis avaldus II sajandi "kreeka renessansis". Nagu kreeka II sajandi kirjanduses, nii arenes Roomaski arhaism, kummardamine mineviku ees. Arvukad kirjanikud loovad vähe originaalseid teoseid, selle asemel koostatakse kogumikke väljavõtetega mõõdunud aegadel ilmunud teostest jm.

Rooma kirjanduse üldise languse tagapõhjal paistab silma II sajandi andekamaid kirjanikke Apuleius (u. 124 - u. 180). Lucius Apuleius sündis jõukas perekonnas Madaura linnas Põhja-Aafrikas, sai retoorilise hariduse Kartaagos, õppis Ateenas filosoofiat, võttis ette mitmeid matku, viibis Roomas, Aleksandrias ja mujal. Ta valdas niihästi kreeka kui ladina keelt ja kirjutas mõlemas keeles. Viibimine Roomas, kus ta toimis advokaadina, andis talle võimaluse viimistleda oma ladina keele stiili. Seal liitus ta ka moodsa arhaistliku suunaga. Pöördunud tagasi Aafrikasse, oli Apuleius seal tegev rändsofistina. Ta abiellus ühe oma õpingu-

kaaslase emaga, rikka lesega, kuid viimase sugulased südistasid teda tegelemises maagiaga, mille abil ta olevat lese ära nõidunud. Oma kaitsekõnes, mille ta hiljem avaldas (pealkirjaga "Apoloogia"), pilkab Apuleius õelalt ja teravmeelselt vastaste nõmedust. Protsess lõppes Apuleiuse õigeksmõistmisega. Hiljem elas ta Kartaagos, oli seal tuntud kõnemees ja valiti provintsi älempreestri kohale.

Apuleiuse kirjanduslik looming oli väga mitmekesine, sellesse kuulus kõnesid, filosoofia- ja loodusteadusalaseid töid, luuletusi. Ent laiemalt tuntuks sai ta suur romaan "Metamorfoosid" (teise pealkirjaga "Kuldne eesel"). Selles jutustatakse noore kreeklase Luciuse (kreeka k. Lukios) seiklustest. Sattunud Tessaaliasse, peatub ta majas, mille perenaine osutub nõiaks. Soovides tundma õppida maagia salapärast sfääri, tahab ta ühel õhtul perenaise eeskujul muunduda linnuks, kuid maja ümmardaja, kellega tal oli tekkinud armastussuhe, muundas ta eksikombel eesliks. Samal ööl viisid röövlid minema õnnetu Luciuse, kellel oli küll eesli välimus, kuid inimese mõistus ja tunded, ja algas elu täis vintsutusi, kannatusi ning seiklusi. Lucius teab, et ta võib jälle saada inimeseks, kui ta sööb roose, kuid mõõdus terve aasta, enne kui jumalatar Isise abil tal see õnnestus. Tänuulik noormees pähendas enda nõiad kogu eluks Isise teenimisele.

"Kuldne eesel" kujutab endast mingi kreeka teose tõõtlust, mis on lühendatud kujul tuntud Lukianosele omistatava novellina "Lukios ehk Eesel". Apuleiuse romaani on põimitud kümnekond mitmesugust novelli. Huvitavaim nendest on kuulus muinasjutt Amorist ja Psychest, mida jutustab vanaeit röövlite salaurkas. Folkloorne sõžee on Apuleiusel antud kirjanduslikus vormis. Kuningal ja kuningannal oli kolm tütart, kellest noorim paistis silma haruldase iluga ja sattus seetõttu kadeda jumalatasi Venuse viha alla. Ta pidi abielluma mingi koletisega, sattus toredasse lossi, kus ta nähtamatu mees, kes oli keelanud valges ennast vaadata, käis teda õõsiti küllastamas. Õdede salakavalat nõuannet järgides valgustas ta ühel ööl abikaasa nägu; ta meheks

osutus kaunis armastusjumal, Venuse poeg Amor, kes nõud vihasena ja kurvana lahkus Psychest. Viimane pidi kaua rändama ja kannatusi taluma, kuni ta viimaks oma mehe jälle leidis. Salakavaluse, ustavuse ja omakasupidamatu armastuse teema, mis esineb mitme rahva muinasjuttudes, on Apuleiusel käsitletud allegooriliselt. Inimese hing ("psyche" tähendab kreeka k. hinge) astub uudishimu sunnil keelust üle ja peab heastama oma süü kannatuste ja kestvate rännakute hinnaga. Idee hinge kõlbelisest "puhastusest" kannatuse kaudu ilmus selle muinasjutu süžeesse uusajal ja on võõras Apuleiuse kontseptsioonile.

Apuleius kujutab oma romaanis ühtlasi Rooma riigi provintside olustikku, "väikeste inimeste" ja orjade rasket elu, kohalike võimude ja rikaste omavoli. Ülevad teemad vahelduvad romaanis satiiriliste olukirjeldustega.

Apuleius sai kiiresti kuulsaks, ta "Kuldne eesel" oli hästi tuntud keskajal ja on loetav nüüdisajalgi; mõned novellid võttis Boccaccio üle oma "Dekameroni". Ent suurima menu osaliseks sai muinasjutt Amorist ja Psychest, mis andis ainet kirjanikele ja silmapaistvatele kujutava kunsti meistreile.

Kirjandus III-V sajandil. Kauakestnud kriis III sajandil, sõdurkeisrite võimutsemise perioodil, tõi endaga kaasa ladinakeelse ilukirjanduse laostumise. Keiser Diocletianuse ajal (284-305) algas dominaadi rajamisega Rooma keisririigi jagunemine Ida- ja Lääne-Rooma riigiks. Rooma muutus järk-järgult provintsilinnaks, mis võis uhke olla vaid oma suurele minevikule. Keiser Constantinus viis riigi keskuse üle Byzantioni, mis nimetati ümber Konstantinoopoliks (a. 330). Laialdaselt levis ristiusk, mis peatselt muutus ametlikuks riigiusundiks. Ka kirjanduse arengus hakkas juhtiv koht kuuluma kristlikule kirjandusele. Kuid vana kirjanduse traditsioonid polnud veel hähabunud ja aeg-ajalt ilmus autoreid, kes püüdsid neid jätkata. Kõnemehe ja luuletaja Symmachuse (u. 345 - u. 402) ringis viljeldi vanu rooma luule žanre, uuriti ja kommenteeriti vanaaja autoreid.

IV sajandi silmapaistvaim luuletaja, Galliast pärit Decimus Magnus Ausonius (u. 310-395), kes oli tegev kõrgeis riigiametelis, ülistas arvukais teostes teda soosivaid keisreid; huvi pakub ta eepiline luuletus "Mosella", milles ta vaimustatult kirjeldab oma reisi Reinil ja Moselil ja nende jõgede looduslikku ilu. Kuid üksikud õnnestunud teosed ei suuda varjata langusaja rooma kirjanduse sisutust. Selle aja ajaloolastest väärrib mainimist Ammianus Marcellinus (u. 330-400), kes oma "Tegudes" ("Res gestae") käsitles Rooma ajalugu alates sellest aastast (96), millega Tacitus oli oma "Ajaloo" lõpetanud. Meieni on jõudnud teose teine pool, kus autor kõneleb kaasaja sündmustest.

A. 455 rüüstasid barbarid Roomat ja a. 476 kõrvaldati viimane keiser troonilt. Lääne-Rooma keisririik lakkas olemast. Seda aastat võib tinglikult pidada ka antiikkirjanduse lõpuks.

* * *

Rooma kirjandus on etendanud suurt osa uusaja kultuuri ja kunsti arengus. Renessansiajastul ja XVI-XVII sajandil pähendasid kirjanikud rooma kirjandusele palju suuremat tähelepanu kui kreeka kirjandusele. Euroopa klassitsism innustus rooma eepostest ja rooma draamast. Horatiuse "Luulekunst" oli klassitsismi teoreetikuile esteetiliste normide koguks. XVIII sajandil tekkis taas huvi kreeka kirjanduse vastu, kuna rooma kirjandus taandus teisele kohale; XIX sajandil teda alahinnati. Huvi rooma kirjanduse vastu puhkes uuesti XI sajandil, mil sävenesid ja täiustusid kirjandusteadusliku analüüsi meetodid.

S i s u k o r d

Eessõna	3
Sissejuhatus	4
ROOMA KIRJANDUS VABARIIGI AJASTUL	8
1. Kirjanduseelne periood	8
2. Varane rooma kirjandus	12
Rooma ühiskond ja kultuur III sajandil ja	
II sajandi 1. poolel	12
Esimesed luuletajad	13
Rooma teater	15
Plautus	18
Ennius	23
Terentius	25
3. Kodusõdade ajajärgu kirjandus	29
Rooma ühiskond ja kultuur vabariigi viima-	
sel sajandil	29
Kirjandus II ja I sajandi vahetusel e.m.a.	31
Cicero	33
Caesar	38
Sallustius	40
Lucretius	41
Catullus	44
ROOMA KIRJANDUS KEISRIRIIGI AJASTUL	48
1. Augustuse aeg	48
Rooma ühiskond ja kultuur Augustuse ajal.	48
Vergilius	50
Horatius	60
Rooma eleegia	72
Tibullus	74
Propertius	76
Ovidius	79
Livius	89

2. Kirjandus I sajandil ja II sajandi algul m.a.j.	92
Rooma õhiskond ja kultuur I sajandil	92
Seneca	94
Lucanus	98
Petronius	100
Phaedrus	103
Martialis	104
Iuvenalis	106
Plinius Noorem	108
Tacitus	109
3. Hilisem rooma kirjandus	112
Apuleius	112
Kirjandus III-V sajandil	114

ОЧЕРКИ ИСТОРИИ
РИМСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ
Издание второе
На эстонском языке
Составитель Р. Клейс
Тартуский государственный университет
ЭССР, г.Тарту, ул. Пилкооли, 18.
Vastutav toimetaja L.Gross
Korrektor V. Kalja

Päljundamisels antud 11.II 1974.Trükipaber nr.1, 30x42.
1/4. Trükipoognaid 7,5. Tingtrükipoognaid 6,98. Ar-
vestuspoognaid 6,01. Trükiarv 700. NB 00276.

Tell. nr. 193.

TRÜ rotaprint, ENSV, Tartu, Pälsoni tn. 14.

Hind 21 kop.